POZLAĆENA STAKLA
SA ŠTRBINACA KOD ĐAKOVA

Svetom Ocu Ivanu Pavlu II
prigodom pohoda Đakovu
7. lipnja 2003.

MUZEJ ĐAKOVŠTINE ĐAKOVO

Urednik
Ivo Pavlović

Recenzenti
Nenad Cambi
Marin Zaninović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
GRADSKA I SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA OSIJEK

UDK 904 : 748 > (497.5 Štrbinci)
904 (497.5 Štrbinci)

MIGOTTI, Branka
Pozlaćena stakla sa Štrbinaca kod Đakova) / Branka Migotti. - Đakovo : Muzej Đakovštine, 2003.

Bibliografija.

100924023

Branka Migotti

POZLAĆENA STAKLA SA ŠTRBINACA KOD ĐAKOVA

Đakovo, 2003.

Sadržaj

PREDGOVOR 7

UVOD 8

I. STANJE ISTRAŽENOSTI DVOSLOJNIH POZLAĆENIH STAKALA 11
1. Naziv, postupak izrade, razvrstavanje 11
2. Ishodište, datiranje, radionice 13
3. Kontekst, svrha i uporaba, sadržaji prizora, oblici posuda 16

II. POZLAĆENA STAKLA SA ŠTRBINACA 23
1. Staklo s prizorom bračnog para 23
1.a. Okolnosti nalaza 23
1.b. Opis 24
1.c. Ikonografija i datacija 27

2. Staklo s obiteljskim prizorom 36
2.a. Okolnosti nalaza 36
2.b. Opis 44
2.c. Ikonografija i datacija 47
2.d. Ritualno-religijske i imovinsko-statusne okolnosti ukopa u grobu 45 62

III. VREDNOVANJE NALAZA U NJIHOVU ARHEOLOŠKOME KONTEKSTU 67

POPIS SLIKA 69

KRATICE 69

CITIRANA LITERATURA 71

PREDGOVOR

Prvo od dvaju dvostrukih pozlaćenih staklenih dna sa Štrbinaca pronađeno je u zaštitnim istraživanjima prilikom izgradnje trafostanice 1965. Iste je godine i objavljeno, a u međuvremenu je mnogo puta bilo opisano ili spomenuto u arheološkoj literaturi. Usprkos tome, sve do 2002. nije obrađeno na detaljan i obuhvatan način. Taj sam izniman arheološki predmet prvi put imala sreću uzeti u ruke 1994. u vrijeme priprema za izložbu o ranome kršćanstvu u kontinentalnoj Hrvatskoj, koju je upriličio Arheološki muzej u Zagrebu. Već sam tada odlučila štrbinačkoj »plitici« prije ili poslije pokloniti pažnju koju zaslužuje, ali sam iz mnogih razloga, od kojih je jedan zasigurno bio i nedostupnost odgovarajuće literature, svoju namjeru predugo odlagala. Kada je, neočekivano, prigodom iskopavanja kasnoantičkog groblja na Štrbincima bljesnulo u zemlji i drugo pozlaćeno stakleno dno, želja, pa i dužnost da se oba nalaza na odgovarajući način predstave stručnoj javnosti postale su neodgodive. Tome sam zadatku pristupila s velikim oduševljenjem, osujećenim jedino tegobnim i često uzaludnim traganjem za literaturom bez koje je zacrtani pothvat bio neostvariv. Prvotno zamišljen kao prilog u časopisu, rukopis je naposljetku dosegao opseg koji ga je učinio prikladnim i za monografski oblik. Publikacija na engleskom jeziku pojavila se u 2002., a sada pred čitatelje donosim hrvatsku verziju obogaćenu opisom i komentarima grobne cjeline u kojoj je zatečeno drugo štrbinačko pozlaćeno staklo, te poglavljem o religijsko-ritualnim i imovinsko-statusnim okolnostima ukopa u tom grobu. Nadam se da su spomenuti dodatci, uz još neke preinake i prilagodbe, poboljšali sadržaj hrvatske verzije teksta.

Gospodinu Ivi Pavloviću, arheologu-kustosu Muzeja Đakovštine u Đakovu, dugujem zahvalnost što mi je povjerio objavu dragocjenih nalaza. Bez njegovih nastojanja koja, uz pomoć Ministarstva kulture Republike Hrvatske, omogućuju provođenje sustavnog arheološkog istraživanja kasnoantičkog groblja na Štrbincima, jedan od dvaju predmeta koji čine sadržaj ove publikacije ne bi bio ni ugledao svjetlo dana. Podjednako sam zahvalna svima koji su mi olakšali rad svojim mišljenjem, savjetom ili pak dragocjenom pomoći pri nabavci literature: prof. Renate Pillinger iz Instituta za klasičnu arheologiju Bečkog sveučilišta, dr. Emiliju Marinu i mr. Zrinki Buljević iz Arheološkog muzeja u Splitu, dr. Ivi Fadiću iz Arheološkog muzeja u Zadru, dr. Ireni Lazar iz Pokrajinskog muzeja u Celju, dr. Bruni Nardelli sa Sveučilišta u Veneciji, te mr. Alki Domić Kunić iz Odsjeka za Arheolo-giju HAZU. Najveću zahvalnost, međutim, dugujem dr. Beatrix Asamer iz Instituta za klasičnu arheologiju u Salzburgu, koja je ljubazno pročitala rukopis prije objave i dala mi niz korisnih savjeta, mišljenja i meni praktički nedostupnih podataka o stanju istraženosti razmatrane građe u provincijama, isključujući dakako Panoniju. Razumije se samo po sebi da moguće greške i propusti ostaju isključivo moja odgovornost.

Zagreb, travanj 2003.

UVOD

Arheološko nalazište Štrbinci smješteno je oko 3 km jugoistočno od Đakova. Pretpostavlja se da se ondje nalazilo rimsko naselje zabilježeno na jednom epigrafičkom spomeniku nepoznatog mjesta nalaza kao Certissia, te u različitim varijantama (Kertissa, Cirtisa, Cirtisia, Certis, Certisia) u rimskim putopisno-zemljopisnim izvorima 2.-7. st. (sl.1). Pretpostavka se temelji i na cestovnim udaljenostima, prije svega na podatku da je Certisija bila 22 milje (oko 33 km) udaljena od Cibala (Vinkovci), i na arheološkom nasljeđu Štrbinaca. Nalazi su ondje stoljećima dolazili na vidjelo mahom u poljoprivrednim radovima i pri gradnji trafo-stanice šezdesetih godina 20. st., u manjoj mjeri u stručnim rekognosciranjima, a najmanje u zaštitnim i sustavnim iskopavanjima. Premda dosad prikupljeni nalazi i količninom i sastavom govore u prilog smještaju Certisije na Štrbincima, konačan dokaz o tome još nije pronađen. Pri procjeni postojeće građe kao evidenciji o Certisiji treba imati na umu činjenicu da je velik broj slučajnih nalaza uništen i izgubljen, a mnogi su nezabilježeni dospjeli u privatne zbirke, te tako izgubljeni za struku. U novije je vrijeme sretna okolnost po ovo nalazište ta da se od 1999. provode sustavna iskopavanja kasnoantičke nekropole, u kojima je dosad istraženo šezdesetak grobova.[1]

Među mnoštvom nalaza pronađenih dosad na Štrbincima, datiranih od 1.-6. st., većina njih spada u prosječnu provincijalnu građu, ali se pojedini izdvajaju kao rijetki, pa i iznimni primjerci, barem u panonskome okruženju. Među najistaknutijima u toj skupini dva su dvoslojna pozlaćena staklena dna.

[1] Migotti i drugi, 1998; Migotti, Perinić, 2001.

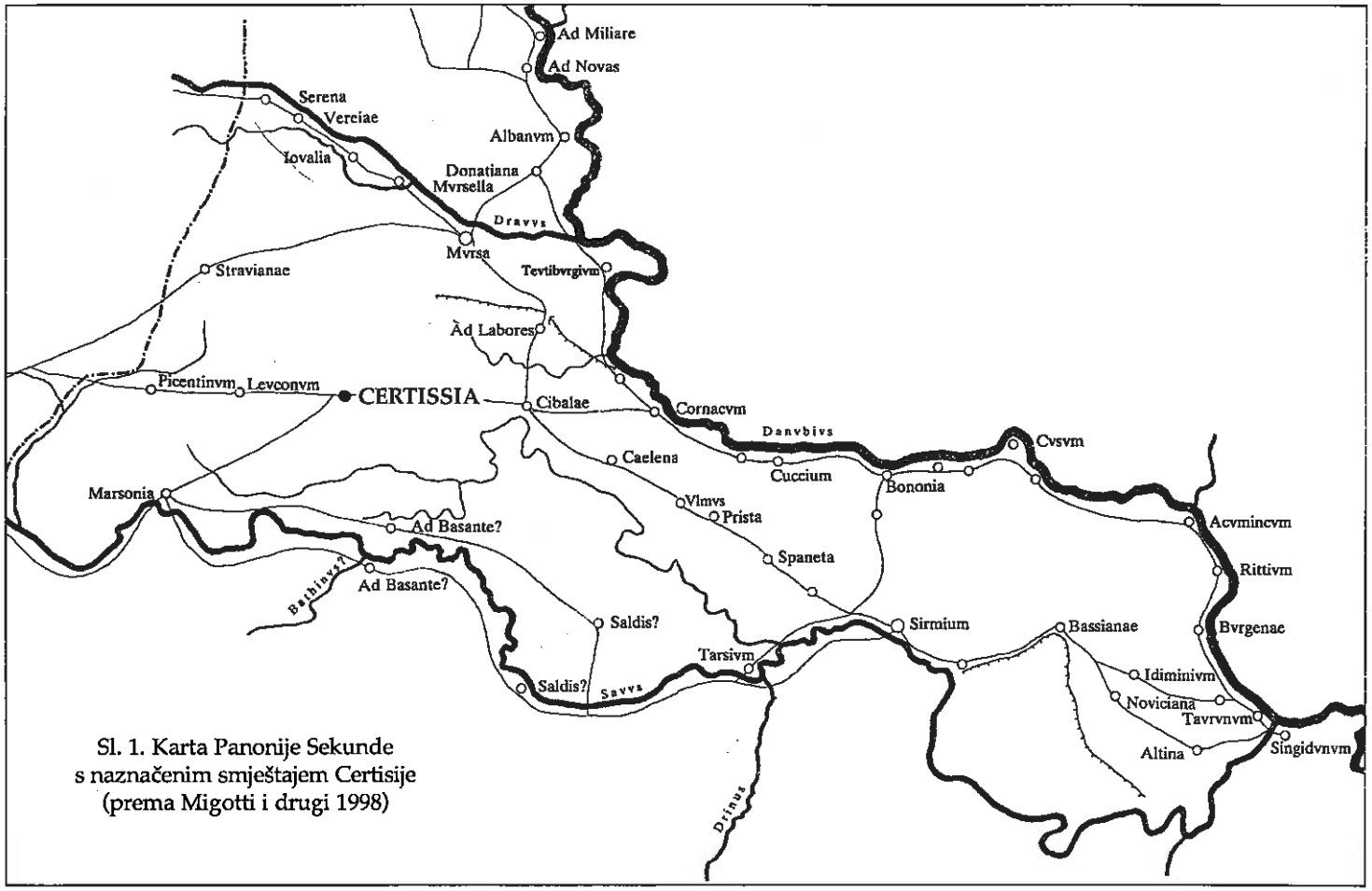

Sl. 1. Karta Panonije Sekunde
s naznačenim smještajem Certisije
(prema Migotti i drugi 1998)

STANJE ISTRAŽENOSTI DVOSLOJNIH POZLAĆENIH STAKALA

Dva pozlaćena staklena dna koja se ovdje obrađuju spadaju u skupinu arheološke građe umnogome dvojbenog određenja. Neusuglašena joj je čak i terminologija, nesigurna rekonstrukcija postupka izrade, dvojbeni oblici posuda kojima su pozlaćena staklena dna pripadala, nedokučena uporaba i svrha s kojom su se izrađivali, neustanovljena središta proizvodnje, osobito u provincijama. Usprkos obilnoj literaturi od koje je ovdje naveden samo manji dio, obuhvatna, kritička i suvremena monografska studija o dvoslojnim pozlaćenim staklima još nije napisana. Upravo stoga smatrala sam potrebnim načiniti opsežan uvod obradi štrbinačkih nalaza, koji sadrži kritičku kompilaciju dosadašnjih saznanja o sadržajima pojedinih podnaslova ovoga poglavlja.

I.1. Naziv, postupak izrade, razvrstavanje

Dvoslojna pozlaćena staklena dna od 17. su se stoljeća nazivala mnogim imenima: *vetri cimiteriali* (*a figure d'oro, dorati, tondi, rotondi*), *fondi d'oro, fonds* (*verres*) *dorées, Zwischengoldgläser, Goldgläser, gold-glasses, gilded glasses, gold-sandwich glasses*.[2] Nekoć najomiljenija sintagma *fondo d'oro*, koja se često rabila ne samo u talijanskoj literaturi nego i u onoj na drugim jezicima, danas je napuštena svugdje pa i u zemlji svoga podrijetla. U Hrvatskoj se, naprotiv, taj izraz udomaćio u tolikoj mjeri da neće biti jednostavno zamijeniti ga prikladnijim nazivom. Nesumnjivo je to posljedica činjenice da se, radi malog broja pozlaćenih stakala u Hrvatskoj, nitko od stručnjaka nije tom građom obuhvatno pozabavio.[3] Čini mi se, međutim, da je anakrono i besmisleno u struci rabiti strani izraz koji je napušten posvuda, pa i na matičnome području. U novije vrijeme pojedine akademske zajednice u okvirima svoga jezika nastoje iznaći naziv koji će obuhvatiti što više određujućih elemenata, a istodobno zadržati potrebnu jezgrovitost. U tom je smislu nenadmašen njemački izraz *Zwischengoldgläser*, koji je u jednoj jedinoj

2 Garrucci 1858; Leclercq 1922; Carletti 1954; Morey 1959; Haevernick 1962; Mikl 1962-63; d'Escurac-Doisy 1967; Fülep 1968; Engemann 1968-69; Zanchi Roppo 1969; Cambi 1976: 139-141, 149; Faedo 1978; Pillinger 1979; Pillinger 1984; Barkóczi 1988: 215-217; Painter 1988: 262-269; Harden 1988: 278-288; Garbsch, Overbeck 1989: 113-114; Thümmel 1994: 259-263; Filippini 1996: 115-116; Dalla terra: 244-248; Fadić 1997: 89; Żelazowsky 1999.

3 Ipak, Z. Buljević (2001: 258) je u jednome od najnovijih radova o toj temi upotrijebila izraz *pozlaćeno staklo* kao službeni naziv, dok je onaj talijanski obilježila kao *takozvani*.

riječi sažeo oba osnovna podatka: dvije staklene stijenke i nešto zlatno između njih. Premda hrvatski jezik nema takvih mogućnosti, a doslovan bi prijevod navedenog izraza urodio nerazumljivom besmislicom, trebalo bi ipak pronaći prikladan hrvatski izraz za dvoslojna staklena dna s umetnutim zlatnim listom na kojemu je urezan prizor. Pritom treba naglasiti da je alternativa talijanskoj sintagmi u hrvatskoj stručnoj literaturi riječ *plitica*. Kao što ću obrazložiti dalje u tekstu, takvog se rješenja treba kloniti ne samo zato što u pitanju nisu čitave posude, nego još više stoga što se po svemu sudeći cjeline kojima su pripadala pozlaćena dna ne mogu smatrati pliticama, dakle posve plitkim recipijentima u kategoriji tanjura. U nedostatku boljeg rješenja predložila bih sintagmu *dvoslojna pozlaćena stakla*, koja se u poznatom kontekstu može sažeti i na posljednje dvije riječi, onako kako je to već prije učinila Z. Buljević.

Dvoslojna pozlaćena stakla odnose se na dna staklenih posuda sastavljena od dviju stijenki: tanje donje, svijene na rubovima u oblik stajaće površine, te znatno deblje gornje, zapravo izvornog dna posude. Između dviju staklenih površina umetnut je tanki, okrugli, zlatni list veličine dna, koji sadrži urezani prizor. Uobičajena je pretpostavka da je zlatni list prvo bio pričvršćen na donju staklenu podlogu, vjerojatno uz pomoć zagrijavanja i neke vrste ljepila. Nakon urezivanja prizora taj se dio ponovnim zagrijavanjem priključivao cjelini. Imitacije antičkih pozlaćenih stakala izrađivale su se od 10. st. do suvremenog razdoblja, sve u želji i nadi da će se nekome posrećiti pronicanje u izvorni postupak. Povremeno je takva proizvodnja zadobivala obrise prave i, ma kako ironično zvučalo s gledišta struke, uvažene izrade krivotvorina. Pojedinci u tome poslu ostavili su detaljne opise svojih iskustava, pokušaja i pogrešaka, te djelomičnih uspjeha u nastojanju da se oživi praktički nepoznat postupak. Naime antički pisani izvori, koji inače prenose mnoga iskustva o proizvodnji stakla, ne spominju izradu posuda s dvoslojnim pozlaćenim dnima.[4] Izvješća kasnijih krivotvoritelja stoga ne mogu puno više doli nagovijestiti moguć, ili u najboljem slučaju vjerojatan antički postupak izrade takvih predmeta.

Dva staklena dna sa Štrbinaca pripadaju skupini pozlaćenih stakala u užem smislu te riječi, odnosno dnima promjera 7-10 cm i svjetlozelene nijanse prirodnog stakla. Treba ih razlikovati od manjih staklenih medaljona različitih boja (žute, smeđe, plave, zelene, crvene), tzv. *Nuppen* u njemačkoj terminologiji, prosječnog promjera 3 cm. Tehnika izrade ovih drugih bila je slična, ali ne i jednaka kao kod pozlaćenih dna, a umetali su se u bočne stijenke posuda. Konačno, u

4 Garrucci 1858: V; Leclercq 1922: 1819; Haevernick 1962; d'Escurac Doisy 1967: 155; Cambi 1976: 140; Price 1983: 215; Pillinger 1984; Painter 1988: 267-268; Thümmel 1994: 259; Filippini 1996: 115.

kategoriju dvoslojnih pozlaćenih staklenih dna spadaju i ona koja umjesto prizora urezanih na listiću nose natpise izvedene reljefnom zlatnom niti.[5] Međutim, ova se uvodna rasprava odnosi isključivo na pozlaćena staklena dna s urezanim prizorima, kojih je dosad na području cjelokupnog Carstva pronađeno između 520-550 komada.[6]

I.2. Ishodište, datiranje, radionice

Postupak izrade pozlaćenih stakala u širem smislu potječe iz helenističkog Egipta, a trajao je neprekidno do 3. st. Ipak, helenistička pozlaćena stakla nisu istovjetna onima koja su se izrađivala u Rimu i u zapadnim provincijama u 3. i 4. st.[7] Prema tome, predmeti iz zapadnog dijela Carstva mogu se smatrati zasebnom kategorijom građe s prilično ograničenim razdobljem proizvodnje. Početak te proizvodnje na prijelazu je 2. u 3. st., njen vrhunac je u 4. st., dok se kraj ne može ustanoviti sa sigurnošću. Nagli prekid izrade staklenih posuda s pozlaćenim dnom na kraju 4. st. ne izgleda logičan, a ne opravdavaju ga ni povijesne prilike. Usprkos tome, ni jedan jedini primjerak ne može se sa sigurnošću datirati u 5. stoljeće. Pozlaćeno staklo s natpisom cara Justinijana I u međuvremenu je izgubljeno, pa se njegova ionako dvojbena autentičnost više ne može provjeriti. Usprkos iznesenim podatcima, većina autora donosi okvirnu dataciju od 3. st. do 5./6. st.[8] Prema ikonografsko-kronološkom nacrtu F. Zanchi Roppo, prizori bračnih parova sporadično se susreću već u 2. polovici 3. st., da bi tijekom 4. st. oni bili obogaćeni prikazivanjem djece, a u drugoj polovici tog stoljeća i izrazito kršćanskim motivima. Premda je takav nacrt okvirno prihvatljiv, treba napomenuti da su elementi datacije u katalogu Zanchi Roppo često nepouzdani, usprkos tome što predstavljaju temelj čitave monografije. Osobito nepouzdanim mjerilom datacije, premda ne i jedinim dvojbenim, treba smatrati vrsnost izvedbe.[9]

---

5 Garrucci 1858: VII; Haevernick 1962: 60; Engemann 1968-69: 9; Zanchi Roppo 1969: 2; Cambi 1976: 139-141; Pillinger 1979:13; Painter 1988: 266; Filippini 1996: 115-116.

6 Na temelju dostupne literature došla sam do spoznaje o otprilike 400-500 primjeraka. Usp. Haevernick 1962: 60; Pillinger 1979: 11: Pillinger 1984: 50; Thümmel 1994: 262. Međutim, broj koji donosim u tekstu temelji se na rezultatima neobjavljene disertacije B. Asamer iz 1985, odnosno na osobnom podatku autorice.

7 Cermanović-Kuzmanović 1976: 291; Price 1983: 215; Rankov 1983: 85; Pillinger 1979: 11; Faedo 1978: 1025, bilj. 1; Pillinger 1984: 9, 32.-33; Painter 1988: 262-263.

8 Garrucci 1858: IX-X; Leclercq 1922: 1820-1825; Carletti 1954: 1336; Mikl 1962-63: 491; Zanchi Roppo 1969: 3; Faedo 1978: 1025, 1069; Pillinger 1979: 14; Filippini 1996: 115; Dalla terra: 304.

9 Zanchi Roppo 1969: XIII-XIV. I Ch. Morey, premda inače dobar poznavatelj te građe, pokazivao je sklonost datiranju na temelju kvalitete izvedbe. Usp. Morey 1959: 5. br. 11, passim.

Usprkos istočnome podrijetlu tehnike, pozlaćena stakla svojstvena su zapadnome dijelu Carstva. Većina primjeraka poznatoga podrijetla potječe iz rimskih katakombi, a znatno manji broj njih pronađen je u drugim talijanskim gradovima i u zapadnim provincijama.[10] Uobičajeno je mišljenje da je najveće, ako ne i jedino mjesto proizvodnje takvih predmeta bio Rim. S druge se strane pretpostavlja da su se u Trieru, drugome velikom provincijskom središtu proizvodnje stakla, izrađivali manji medaljoni i staklena dna s nitnim natpisima.[11] U jugoslavenskoj literaturi susrećemo se sugestije o istočnome (egipatskom ili sirijskom) podrijetlu pojedinih tamošnjih primjeraka iz 3. st.[12] Istina, postoje naznake o sirijskoj prozvodnji boca s pozlaćenim dnom, ali taj podatak nije sigurno dokazan.[13] S obzirom na uistinu prevladavajuću ulogu Rima, pojedini autori smatraju da i oni rijetki primjerci pronađeni u istočnim provincijama zapravo potječu iz zapadnih krajeva.[14] Slijedom toga, orijentalni elementi stila (što god da to značilo) i grčki natpisi na pojedinim staklima pripisuju se istočnjačkom podrijetlu majstora zaposlenih u zapadnim radionicama, radije negoli podrijetlu samih izrađevina.[15] Osamljena u razmišljanjima o podrijetlu pozlaćenih stakala pretpostavka je u domaćoj izradi primjerka iz Prahova (*Aquae* u Meziji, Jugoslavija), datiranog u 4. st.[16]

Osim Rima i Italije, pozlaćena stakla pronađena su, premda u malome broju, u sljedećim državama i gradovima, isključujući Hrvatsku: Austriji (*Carnuntum*/Bad Deutsch Altenburg), Bugarskoj (*Oescus*/Gigen kod Plevena), Francuskoj (Carhaix, *Augustodunum*/Autun), Jugoslaviji (*Aquae*/Prahovo), Mađarskoj (*Intercisa*/Dunaújváros, *Lugio*/Dunaszekcső), Njemačkoj (*Augusta Vindelicorum*/Augsburg, *Colonia Augusta Agrippinensium*/Köln, *Castra Regina*/Regensburg, *Augusta Treverorum*/Trier, Worms), Sloveniji (*Poetovio*/Ptuj) i Španjolskoj (Herrera de Pisuerga).[17] Uzimajući u obzir moguće krivotvorine, broj nalaza u provincijama (isključujući Hrvatsku, odnosno Dalmaciju i južnu Panoniju) manji je od 30, što čini nekih 5% ukupnog korpusa te građe. U kontekstu navedenih zna-

10 Filippini 1996: 113.

11 Carletti 1954: 1336; Mikl 1962-63: 491; Raunig Galić 1965: 148; Fülep 1968: 412; Cambi 1976: 141; Faedo 1978: 1025, bilj. 1; Price 1983: 215; Pillinger 1984: 34; Barkóczi 1988: 216; Painter 1988: 265; Filippini 1996: 115, 117.

12 Cermanović-Kuzmanović 1976: 180; Rankov 1983: 88.

13 d'Escurac Doisy 1967: 153-155; Filippini 1996: 114-116.

14 Żelazowski 2000: 48. O krivotvorinama iz istočnih krajeva usp. Pillinger 1984: 43-47.

15 Painter 1988: 266; Filippini 1996: 116, br. 16.

16 Rankov 1983: 88; Rankov, u: Srejović 1993: 326.

17 Za Mađarsku usp. Fülep 1968, za Bad Deutsch Altenburg Pillinger 1979: 15, bilj. 2., za Poetovio Mikl 1962-63, za Prahovo Rankov 1983, za Regensburg (podrijetlo nesigurno) Pillinger 1979: 15, bilj. 2. i Garbsch, Overbeck 1989: 113-114, za Augsburg Schaub, Bakker, Babucke 2001: 89. Za preostale topografske podatke zahvaljujem dr. Beatrix Asamer.

menki Hrvatska se iskazuje kao razmjerno bogata takvim nalazima. Osim dvaju primjeraka sa Štrbinaca, u Saloni su pronađena tri ulomka pozlaćenih dna i dva mala medaljona.[18] S obzirom na ukupno 5 komada u čitavoj Panoniji (2 mađarska, 1 iz Petovija, te 2 sa Štrbinaca), 2 primjerka na jednom te istom nalazištu predstavljaju neočekivanu raskoš. Navedeni je podatak još znakovitiji usporedimo li nekoliko tisuća istraženih sjevernopanonskih kasnoantičkih grobova u Mađarskoj s gotovo posvemašnjom neistraženošću toga horizonta u sjevernoj Hrvatskoj. Međutim, s obzirom na zasad još uvijek nedovoljno poznavanje arheologije Štrbinaca, preuranjeno bi bilo donositi zaključke o toj pojavi.

Prema katalogu koji je načinio Charles R. Morey (premda manjkav i zastario, još uvijek jedini za tu vrstu građe), od ukupno 460 komada njih je četrdesetak, dakle manje od 20%, ukrašeno obiteljskim portretima. Premda je podrijetlo nekolicine od njih nepoznato, većina sigurno potječe iz Italije. Obiteljski prizori na provincijalnim komadima još su rjeđi, osim u Panoniji. Podatak da su u toj provinciji na čak 4 od 5 primjeraka prikazane obitelji daje za pravo taj motiv smatrati panonskom osobitošću. Sličan prizor na staklu iz Prahova upućuje na svojstvenost spomenutog motiva podunavskim provincijama u cjelini. Od četrdesetak stakala s obiteljskim prizorom iz Italije tek njih desetak nosi izrazito kršćanske motive. S druge strane, čak se 3 od 5 panonskih primjeraka mogu smatrati kršćanskima. Međutim, zaključcima o proporcionalnim odnosima talijanske i panonske građe u tom smislu nedostaju konačni dokazi. Naime, mnogi talijanski primjerci nose izraz *vivas / pie zeses* koji sâm po sebi nije kršćanski, ali ima jake kršćanske konotacije, nerijetko potvrđene kontekstom.[19]

Iznenađujuća sličnost između Stakla II sa Štrbinaca i primjerka iz Dunaújvárosa (sl. 10 i 12) podsjeća na jedan od najproblematičnijih aspekata ove građe, a to je pitanje radionica. Već je Morey uznastojao dokučiti elemente koji bi u okviru rimske proizvodnje upućivali na različite radionice, odnosno majstore. Međutim, zbog prerane smrti nije bio u prilici ni dovršiti svoje djelo, a ni produbiti spomenuto istraživanje, pa su njegove atribucije pojedinim *skupinama* i *ateljeima* ostale provizorne i nedovoljno utemeljene. Podjela mu se inače oslanjala na izbor motiva, umjetnički stil, pojedine tehničke elemente, te na kakvoću izvedbe u cjelini.[20] Čini se da Morey, bez obzira na nedostatak vremena za dovršetak svog nauma, nije ni bio na pravome putu. Naime, mnoge pojave koje je smatrao svojstvenima određenoj radionici pojavljuju se u različitim skupinama, i to učestalošću koja njegovu podjelu čini upitnom.[21] Dvadesetak godina poslije

---

18 Cambi 1976: 139-141, Pl. I: 1, 2; Buljević 2001: 258-263.

19 Usp. Mawer 1995: 137; Lançon 2000: 129.

20 Guy Ferrari, u: Morey 1959: IX-X

21 Morey 1959: 11, 39, passim; Faedo 1978: 1029-1032.

Moreya sličan je napor u smislu ustanovljavanja radionica učinila L. Faedo koja je na temelju stila, ikonografije i tipologije prepoznala izrađevine 10 radionica u gradu Rimu.[22] Premda njeni zaključci djeluju utemeljenije nego Moreyevi, ni oni nisu lišeni dvojbi i nedosljednosti. Tako su, primjerice, jednako oblikovane oči svojstvene radionicama 1 i 7. Nadalje, radionica 2 datirana je u 1. polovicu 4. st. na temelju sličnosti pojedinih muških likova s portretom cara Konstantina na medaljonu iz Ticinuma (315.). Međutim, navedene usporedbe djeluju pomalo ishitreno, a osim toga, sličnih izduženih muških fizionomija ima i u drukčije datiranoj radionici 1.[23] Panonski se primjerci ne mogu pouzdano svrstati ni u jednu od spomenutih 10 radionica, ali se u njima zapažaju pojave svojstvene pojedinima od njih. Na tu temu vratit ću se pri analizi štrbinačkih stakala.

I.3. Kontekst, svrha i uporaba, sadržaji prizora, oblici posuda

Od nekolicine pozlaćenih stakala kojima je precizniji kontekst u okviru katakombi poznat, jedno je pronađeno u sarkofagu, a preostala umetnuta u žbuku kojom su bile zatvorene grobne niše (lokuli). Međutim, znatno veći broj stakala pronađen je ne *in situ* već u zapuni lokula. Drugim riječima, ona su izvorno mogla biti umetnuta u žbuku, ali i priložena uz pokojnika. S druge strane, većini pozlaćenih stakala koja se čuvaju u muzejima širom svijeta kao navodni nalazi iz rimskih katakombi podrijetlo je nepoznato, premda je uistinu vjerojatno da su ondje i zatečeni.[24] I primjerci iz provincija većinom su pronađeni u grobovima.[25] Usprkos tome, arheološki kontekst pozlaćenih stakala općenito ne čini se ni posve jasnim ni jednoznačnim. Pojedini primjerci, naime, potječu iz cjelina koje su ili nejasne ili pak zasigurno ne pripadaju grobnim okruženjima.[26]

Arheološki je kontekst neophodan za ustanovljavanje namjene i uporabe staklenih posuda s pozlaćenim dnima. Većina tih dna završila je kao grobni prilog ili kao oznaka groba, što je neke autore navelo na pretpostavku da je grobni ritual ujedno bio i svrha njihove izrade. Dodatna potvrda takvom razmišljanju traži se u kombinaciji krhkosti i dragocjenosti takvih posuda, neprikladnih

---

22 Faedo 1978: 1032.

23 Faedo 1978: 1032, 1063, Tav. 37: 3, Tav. 40: 1.

24 Pillinger 1979: 14; Zanchi Roppo 1969: 3; Filippini 1996: 113; Żelazowsky 1999: 49.

25 Filippini 1996: 113.

26 Za neodređene primjere usp. Raunig Galić 1965 (Štrbinci) i Fülep 1968: 401 (Dunaújváros). Staklo iz Dunaújvárosa pronađeno je na području vikusa. Prema osobnom podatku dr. Dore Gáspár jedan je grob ustanovljen u blizini nalaza, ali staklo ne potječe iz njega. O kontekstima koji pouzdano nisu grobni usp. Bakker, u: Schaub, Bakker, Babucke 2001: 89 (Augsburg), Mikl 1962-63: 492 (Ptuj), Filippini 1996: 119, br. 3 (Aquincum).

stoga za svakodnevnu uporabu.[27] Jasniji uvid u to pitanje zastrt je činjenicom da se uvijek i svugdje pronalaze jedino dna, a nikada čitave posude ili barem njihovi ulomci; oblik posuda stoga ostaje nepoznat. Ako ništa drugo, taj podatak daje naslutiti da se razbijanje posude nije događalo na samome mjestu ukopa. Razbijanje je moglo biti slučajno ili ritualno, ali se zbivalo prije samog ukopa. Nešto svjetla na ovu zagonetku bacaju okolnosti ukopa Stakla II sa Štrbinaca, o čemu će još biti riječi. Iz tih se okolnosti dade zaključiti da je lomljenje uistinu bilo ritualno, a da je prilaganje isključivo dna imalo ritualno-religijsku pozadinu koja, međutim, ostaje nerazjašnjenom. Pokušaj tumačenja preživljavanja isključivo dna njihovom debljinom nije primjenjiv u svim slučajevima, pogotovo stoga što se i sama dna ponekad nalaze polomljena.[28] Pretpostavka da su prvobitno čitave posude bile umetnute u žbuku lokula, da bi ih naknadno razbili antički skupljači (kradljivci) stakla kao sekundarne sirovine, čini se potpuno promašenom. Suprotstavlja joj se podatak da su na takvim mjestima preživjele mnoge staklene posude bez pozlaćenog dna.[29] Sve u svemu, veoma je vjerojatno da su staklene posude s dvoslojnim pozlaćenim dnom bile ritualno razbijane s nakanom prilaganja u grob, ili pak vanjskog označavanja mjesta ukopa. O njihovoj pak prvobitnoj uporabi moguće je nagađati na temelju oblika posuda, te prizora urezanih na zlatnome listu.

U literaturi se susreće podatak da su u iskopavanju Kalikstovih katakombi u 18. st. na vidjelo izišle dvije čitave staklene posude s dvoslojnim pozlaćenim dnom. Jedna je navodno slomljena u pokušaju vađenja iz žbuke lokula, dok je druga sačuvana, ali je u međuvremenu izgubljena. Sačuvanu posudu, plitku zdjelicu s dvije vodoravne ručke na sredini tijela, objavio je M. Boldetti 1720., a podatak se, zajedno s crtežom (sl. 2), prenosi u kasnijoj literaturi, pa i onoj suvremenoj, bez komentara o autentičnosti nalaza.[30] Kao što ću obrazložiti naknadno, vjerujem da je upravo zdjelica (o dubini se ne može suditi na temelju nedostatnih ostataka stijenki) bila najčešći, ako ne i jedini, oblik posude s dvoslojnim pozlaćenim dnom. Međutim, u ovome slučaju sumnju izazivaju ručke koje posudi daju oblik neuobičajen u tipologiji kasnoantičkog stakla, a i likovi apostola odudaraju od uobičajene ikonografije. Usprkos dužnome poštovanju prema pretpostavljenom ljudskom i profesionalnom poštenju svećenika Boldettija, autentičnost opisanog nalaza treba smatrati upitnom. Prema tome, smije se ustvrditi da zasad nije pronađena ni jedna čitava ili rekonstrukciji podložna posuda s

---

27 Engemann 1968-69: 8; Price 1983: 215; Pillinger 1984: 16, bilj. 27; Thümmel 1994: 260-267.

28 Engemann 1968-69: 10; Pillinger 1979: 13; Thümmel 1994: 262.

29 Garrucci 1858: XVI-XVII; Carletti 1954: 1337; Thümmel 1994: 262; Dalla terra: 101.

30 Garrucci 1858, Tav. 39: 7; Engemann 1968-69: 7, bilj. 6; Faedo 1978: 1026, bilj. 2; Pillinger 1984: 46, bilj. 336, Taf. 46.

Sl. 2. Navodno sačuvana staklena zdjela iz Rima, danas izgubljena (prema Pillinger 1984)

dvoslojnim pozlaćenim dnom i urezanim prizorom.[31] Međutim, potpuno ili djelomice sačuvana nekolicina posuda s dnom ukrašenim natpisom u zlatnoj niti mogle bi poslužiti kao koristan putokaz za rekonstrukciju oblika razmatranih predmeta. Zlatni nitni natpisi zatečeni su na dnima plitkih i dubokih

31 Zauzeto proučavanje postupaka imitacije antičkih pozlaćenih stakala dovelo je R. Pillinger do spoznaje da su sve posude koje se u literaturi navode kao autentične, zapravo krivotvorine ili pak pripadaju helenističkome razdoblju. Usp. Pillinger 1984: 46, bilj. 336.

zdjela, te čaša.[32] Prema tome, nabrojene posude dolaze u obzir i za rekonstrukciju primjeraka s pozlaćenim dnom i urezanim prizorom. Drugi element rekonstrukcije - ostatci ravnih ili blago zakošenih stijenki sačuvanih uz lom, u pravilu su previše oskudni da bi mogli poslužiti kao pouzdan pokazatelj. Prema tome, dna s neznatnim okrajcima stijenki uz lom mogla su pripadati različitim oblicima kasnoantičkih posuda: plitkim i dubokim zdjelama, te čašama.[33] Po svoj prilici iz te kombinacije treba isključiti tanjure, s obziromi na njihova znatno šira dna i na podatak da nisu potvrđeni među posudama ukrašenima nitnim natpisima. Jedini plitki recipijent koji se susreće među tom građom postavljen je na visokoj nozi, što ga isključuje iz kombinacije za rekonstrukciju posuda s pozlaćenim dnom ukrašenim prizorom.[34] U prilog dubljemu recipijentu govori i posuda iz Kölna ukrašena malim medaljonima, koja se spominje kao čaša ili duboka zdjela.[35] Konačno, i nazdravičarski natpisi s izrazima *bibe* i *πιε*, koji se susreću na različitim kategorijama pozlaćenih stakala, primjereniji su posudama za piće, dakle dubljim oblicima.[36] Prema tome, ako i nije nedvojbeno dokazana, pretpostavka o recipijentima s pozlaćenim dnom kao posudama za piće čini se uvjerljivom. Prihvatimo li takvo određenje, u pitanju je posuda koja odgovara antičkoj fijali (*phiale*), odnosno pateri (*patera*). U tome je smislu neobično zanimljiv podatak srednjovjekovnoga pisca Heraklija (Italija, 10. st.). On naime tvrdi da je, pokušavajući oponašati antičke posude s pozlaćenim dnima, kao predložak u rukama imao i izvorne primjerke koje naziva *phiale*.[37] Poklonimo li povjerenje tome podatku, postavlja se pitanje kako je moguće da su ti predmeti preživjeli do 10. st., ali ne i do naših dana. Mogli bismo pomisliti da je Heraklije imao pred sobom posude ukrašene nitnim natpisima, kakve su se sačuvale i do danas, ali pisac-krivotvoritelj izričito spominje likovne prizore. Prema tome, Heraklijevo svjedočanstvo ostaje nerazjašnjeno.

Pišući o pozlaćenim staklenim dnima izvjestan broj autora izričito ili posredno spominje dublje oblike posuda kojima su ona pripadala.[38] Još su, međutim, brojniji oni koji podjednako ili čak pretežno sugeriraju plitke posude primjerene

---

32 Filippini 1996: 117.

33 Važno je imati na umu da pri traženju analogija u obzir dolaze oblici dna neovisno o stajaćoj površini. Ona je, naime, kod posuda o kojima raspravljamo uvijek jednaka i oblikovana za prihvaćanje zlatnog lista. Za moguće analogije usp. Barkóczi 1988: Taf. I: 2; II: 16, 17; III: 25; IV: 42.

34 Filippini 1996: 125, br. 14.

35 Pillinger 1979: 13; Harden 1988: 279-281.

36 Leclercq 1922: 1853, br. 457, passim; Morey 1959: 78; Pillinger 1979: 11-12; Engemann 1968-69: 14, bilj. 59; Filippini 1996: 118.

37 Pillinger 1984: 52.

38 Garrucci 1858: XIII; Carletti 1954: 1337; Zanchi Roppo 1969: 1; Engemann 1968-69; Faedo 1978: 1032 i d.; Pillinger 1979: 12; Thümmel 1994: 259-261.

posluživanju tvrde hrane.[39] Pritom treba imati na umu da nazivima za posuđe, o bilo kojem povijesnom razdoblju da je riječ, nedostaje preciznost i dosljednost, a prije svega stroga omeđenost jednog izraza na određeni oblik i svrhu, i obratno. U svjetlu tog podatka, kao i nedostatka sačuvanih čitavih posuda s pozlaćenim dnom, razvidnijom postaje neprimjerenost nazivanja tih predmeta imenima određenih oblika posuda. Prema tome, usprkos slutnji da su u pitanju zdjelice za tekućinu, smatram sigurnijim ustrajati na nazivu koji opisuje tehniku izrade i izgled dna.

I prizori urezani na zlatnim listovima staklenih dna mogu u izvjesnoj mjeri uputiti na svrhu i uporabu posuda. Ti su prizori raznovrsni: klasično-poganski, kršćanski, svjetovni i posvećeni, a uključuju božanstva, mitološke priče i osobe, životinje, biljke, krajolike, biblijske događaje, mučenike, svece, apostole, Krista, privatne pojedinačne i obiteljske portrete, i slično.[40] Ovisno o sadržaju prizora na dnu, pojedini autori povezuju odnosne posude s različitim osobnim i javnim svečanostima svjetovne ili sakralne prirode, prigodom kojih su se takve posude poklanjale njihovim sudionicima. Najprimjerenije svečarske prigode za poklanjanje predmeta s obiteljskim prizorima zaruke su, vjenčanja, rođenja, rođendani, i slično. Pitanje je, međutim, tko su pritom bili darovatelji, a tko darivani. Kad je riječ o obiteljskim prizorima, treba imati na umu da su pojedini od njih depersonalizirani (kao kod obaju štrbinačkih primjeraka), dok su drugdje obilježeni imenima prikazanih osoba. Pretpostavka o darivanju praktički svrstava posude s pozlaćenim dnom u kategoriju predmeta koje su (što je literarno i arheološki posvjedočeno) carevi, visoki dužnosnici i bogate privatne osobe u različitim svečanim prigodama poklanjali nadređenima i prijateljima, ali i statusno-imovinski nižima od sebe. Antički izvori uglavnom spominju novac i posuđe od plemenitih metala, ali ne i staklo, dok arheološka građa pak daje naslutiti da se ovamo smiju svrstati i skupocjenije staklene posude. Običaj je poznat od razdoblja Republike do propasti Carstva, ali je osobitu popularnost doživio u 3. i 4. st.[41] Vratimo se na pitanje o darivateljima i darivanima. Prema usporedbi s konzulima koji su pri nastupu na dužnost, ali i prigodom obiteljskih svečanosti, konzularne diptihe poklanjali caru i prijateljima[42], slično bi se moglo pretpo-

---

39 Leclercq 1922: 1821; Carletti 1954: 1337; Mikl 1962-63: 491; Morey 1959: 7, br. 25; Fülep 1968: 401; Raunig Galić 1965; Rankov 1983: 85; Barkóczi 1988: 215-216; Dalla terra: 304; Fadić 1997: 89. Prije temeljitijeg proučavanja razmatrane građe i sâma sam dijelila to mišljenje Usp. Migotti i drugi 1998: 36-37.

40 Leclercq 1922; Mikl 1962-63: 492; Engemann 1968-69: 12-15; Faedo 1978: 1026; Pillinger 1979; Thümmel 1994: 259-260.

41 Painter 1989: 87-88.

42 Engemann 1968-69: 14-15; Spätantike: 647-654; Painter 1988: 268; Lançon 2000: 55; Painter 1989: 94.

staviti i za poklanjanje staklenih posuda s pozlaćenim dnom. Međutim, obrnut postupak čini se logičnijim, da su naime svečari dobivali takve poklone.[43] Arheološki je pritom potvrđeno da su se na posudama poklanjanima u prigodi nastupa na dužnost ili njenih obljetnica znali naći i obiteljski portreti, što je važno za razumijevanje moguće namjene dvaju štrbinačkih primjeraka.[44] Kako god bilo, pozlaćena dna u pravilu su završavala kao grobni prilozi ili oznake groba, najvjerojatnije nekoga (prvog?, zadnjeg?, bilo kojeg?) od članova prikazane obitelji. Nagađanje o darivanju ipak ne daje konačan odgovor na pitanje jesu li se posude s pozlaćenim dnom rabile i prije najvjerojatnije ritualnog lomljenja i prilaganja u grob. Ukoliko jesu, vjerojatno je to bilo radije u svečanim negoli u svakodnevnim prigodama. U suprotnome treba ih smatrati poglavito ukrasnim predmetima važne kultne i obiteljske simbolike, i to ne samo privatne nego i javne.[45]

Da zaključimo. Pozlaćena staklena dna s prizorima u pravilu se, premda ne beziznimno, pronalaze u grobnom okruženju. Većinom su to vjerojatno bile posude iz kojih se pilo u svečarskim prigodama, ako već ne svakodnevno. Nakon slučajnog, ili još vjerojatnije namjernog ritualnog lomljenja, njihova su se dna prilagala u grobove ili ih obilježavala izvana.

---

43 Usp. Pillinger 1984: 15-16, bilj. 27; Painter 1989: 87; Thümmel 1994: 259, 262, bilj. 38.

44 Painter 1989: 91-92.

45 Usp. Garrucci 1858: XVI; Carletti 1954: 1337; Engemann 1968-69: 12-16; Pillinger 1979: 13; Zanchi Roppo 1969: 2; Painter 1988: 267-269; Thümmel 1994: 259; Filippini 1996: 113.

POZLAĆENA STAKLA SA ŠTRBINACA

II.1. Staklo s prizorom bračnoga para (Staklo I)

II.1.a. Okolnosti nalaza

Prvo pozlaćeno staklo na Štrbinacima pronađeno je 1965. prilikom gradnje trafostanice. S obzirom na ulomke keramike i opeke, te na životinjske kosti zatečene u blizini, nalazište je protumačeno kao stambeni dio naselja. Budući da građevinskim radovima nije prethodilo zaštitno istraživanje, teren je tijekom radova bio podvrgnut arheološkome nadzoru i mogućoj intervenciji. S obzirom na to da su se radovi odvijali na više mjesta, jedan jedini arheolog Muzeja Đakovštine nije mogao, odnosno mogla, imati uvid u čitav teren za svo vrijeme odvijanja radova. Stjecajem okolnosti nije se našla upravo na mjestu nalaza pozlaćenog stakla, te je podatke dobila naknadno.[46] Čini mi se, međutim, da opisani popratni nalazi ne moraju govoriti o stambenome dijelu naselja. Oni se jednako tako mogu odnositi na uništeni dio groblja, u što sam se uvjerila istražujući štrbinačku kasnoantičku nekropolu udaljenu od trafostanice nekih 250 metara. Pretpostavku o Staklu I kao grobnome nalazu dodatno osnažuje podatak da su nedaleko od mjesta tog otkrića zatečena i istražena dva kasnoantička groba.[47] S druge strane, na kontekst drukčiji od grobnoga možda bi moglo upućivati stanje sačuvanosti posude. Naime, umjesto uobičajenog dna sa zaravnjenim otkrhnućem rubova gotovo potpuno uništenih stijenki, površina sačuvanih stijenki Stakla I znatno je veća.[48] Prema tome, okolnosti nalaza Stakla I ne mogu se smatrati dokraja razjašnjenima. Taj je nalaz objavljen ubrzo nakon otkrića, da bi kasnije u mnogim prilikama bio spomenut, ali nikad obuhvatno obrađen.[49]

---

46 Osobni podatak dr. Branke Raunig, tada zaposlene na mjestu arheologa u Muzeju Đakovštine.

47 Raunig 1979-80.

48 Rubovi pozlaćenih dna u pravilu su posve oskudni i naizgled zaglađeni, što je neke autore navelo na pomisao o naknadnom dotjerivanju u nastojanju da se izgledom približe medaljonima. Usp. Haevernick 1962: 58; Engemann 1968-69: 10; Painter 1988: 267.

49 Raunig Galić 1965; Cambi, u: Brenk 1977; Vikić-Belančić 1978: 602; Šaranović-Svetek 1986: 32-33; Rano kršćanstvo: 56, 118, br. 160; Fadić 1997: 88-89; Migotti i drugi 1998: 98-99, br. 97.

II.1.b. Opis (sl. 3 i 4)

Dno (prom. 6,8 cm) se sastoji od dvije staklene stijenke: gornje (deb. 3 mm), odnosno prvobitnog dna posude, te donje (deb. 1,5-2 mm), na koju priliježe zlatni list, a rubovi su joj svijeni nadolje da bi oblikovali stajaću površinu. Površina gornje stijenke jedva je zamjetno uzdignuta na rubovima i udubljena u sredini, dok je vanjska strana donje stijenke lagano zaobljena. Izuzmemo li uzdignuće na rubu gornje površine, opisani izgled uobičajen je za dvoslojna pozlaćena stakla. Kod takvih su predmeta najčešće obje stijenke dna ravne, ili je gornja površina

Sl. 3. Staklo I (Muzej Đakovštine u Đakovu)

udubljena, a vanjska strana izbočena. Nešto su rjeđi komadi s izbočenom gornjom površinom i udubljenom vanjskom stranom, ili oni s ravnom gornjom

II.1.c. Ikonografija i datacija

Općenito, prizori bračnih parova i obitelji na pozlaćenim staklima ikonografski su razmjerno jednolični. Među njima su mnoge sličnosti, a ni posve bliske analogije nisu rijetke. S druge strane, postoje i razlike koje ublažavaju dojam jednoličnosti. U svjetlu takve slike iznenađuje podatak da se Staklo I i u pojedinostima i u cjelini znatno razlikuje od svih dosad objavljenih primjeraka. Čak je i trostruki okvir, premda sâm po sebi jednostavan, drugdje nepoznat. Od jednostavnih okvira na pozlaćenim staklima poznati su oni jednostruki, ili oni sastavljeni od dviju koncentričnih odvojenih traka. Različiti od njih maštovitije su razrađeni kitnjasti okviri koje je Morey nazivao *reciprocal borders*, gradeći, između ostalog, i na njima svoju podjelu na pretpostavljene radionice. Kao što sam već spomenula, trostruki okvir nije mi poznat ni na jednome drugom primjerku. Najsličniji mu je onaj na staklu s prizorom Petra i Pavla iz Rima, sastavljen od dvije međusobno spojene trake.[54] Što se fizionomija tiča, približnih sličnosti pojedinih njihovih crta, a osobito usta i očiju, moguće je zapaziti na mnogim staklima iz Rima i Italije. Ipak, te sličnosti nikad nisu posvemašnje, a osim toga, u pravilu se odnose na pojedine crte, a ne na cjelinu portreta. Primjerice, mala karakteristično zakrivljena usta svojstvena su likovima radionice 2 prema Faedo, ali preostale fizionomijske crte portreta na pretpostavljenim staklima iz te radionice ne odgovaraju onima na štrbinačkome primjerku. S druge strane, vijenac poput onoga na našemu staklu navodno je svojstven radionicama 1 i 2. Dodajmo već ionako zamršenoj priči još i podatak da iz radionice 1 potječe jedini primjerak ženske frizure usporediv sa onom na Staklu I; o tome će još biti riječi.[55] Premda je istina da bračni parovi na pozlaćenim staklima često međusobno nalikuju, ta je sličnost na razmatranome primjerku veća od uobičajene. Inače, u širem se smislu jednoličnost fizionomija može razumjeti kao postupak depersonalizacije portreta, započet već u 3. st. i prisutan do kraja antičkog razdoblja.[56]

Muška frizura s kosom raspoređenom na čelu u obliku slov M svojstvena je portretu 3. i 4. st. Nakon što ju je uveo car Karakala (211.-217.), postala je omiljena u vojničkih careva i tetrarha, da bi se sporadično pojavljivala sve do kraja 4. st.[57] Frizura muškarca na Staklu I najvjerojatnije oponaša stil careva Magnencija (350.-353.) i Decencija (351.-353.), koji su njegovali češljanje u vodoravnim

54 Garrucci 1858: 30, Tav. X: 7.

55 Npr. Garrucci 1858, Tav. VI: 1, XI: 1, XIV: 4, XVIII: 3, XXIII: 4; Morey 1959, br. 89, 236; Faedo 1978: 1037, 1044-1046.

56 Spätantike: 448; Kleiner 1992: 400, 461; Cambi 2000: 77, 87, 90; Riggs 2002: 93.

57 Delbrueck 1933: 25-28, Taf. 12-13; Bergmann 1977, Taf. 6 i d.; Peschlow 1983: 62, Abb. 34; Spätantike 441-443, br. 52-53; Kleiner 1992: br. 286, 319 i d., 370 i d.

redovima, što inače nije svojstveno poslijetetrarhijskom portretu. Osim toga, spomenuti su vladari na novcima (za razliku od pune plastike) prikazivani glatko izbrijani.[58] Poznat je i portret Konstantina I s kosom počešljanom u vodoravnim redovima, ali s drukčije posloženim pramenjem na čelu.[59] Naposljetku, sličnu je frizuru imao i Attalus, protuvladar cara Honorija na početku 5. st.[60] Međutim, Atalova je vladavina uslijedila prekasno da bi mogla utjecati na frizure likova na pozlaćenim staklima, a bila je i prekratka da bi toga vladara stigla ustoličiti kao modni uzor. U prilog Magnenciju i Decenciju kao uzorima za frizuru na Staklu I govori i podatak da je njihovo vojničko češljanje znatno utjecalo na privatni portret sredine 4. st.[61] Takva se frizura nerijetko susreće i na pozlaćenim staklima.[62] Slično je stilizirana, premda manje bujna, kosa u muškarca na staklu iz Dunaszekcsőa (sl. 5). Treba primijetiti da su oba muškarca (Dunaszekcső, Staklo I) glatko obrijana, što nije slučaj sa svim portretima na primjercima

Sl. 5. Staklo iz Dunaszekcsőa/Lugio (prema Fülep 1968)

58 Delbrueck 1933: 25, 42, Taf. 12; Garbsch, Overbeck 1989: 42, br. M 66-67.

59 Delbrueck 1933: 37, Taf. 2: 2, 5, 8.

60 Delbrueck 1933: 45, Taf. 20: 1.

61 Delbrueck 1933: 41-42.

62 Morey 1959, br. 39, 92-94, 300.

navedenima u bilješci 62. Potpuna izbrijanost uistinu je, sa sporadičnim iznimkama, odlika carskog portreta od Konstantina I do kraja 4. st. Iznimke su pritom dvojake: prava, dugačka brada, kao u careva Julijana i Vetranija, ili pak tzv. vojnička obraslost u vidu oštrih, kratkih, tek neokoliko dana starih dlaka. U oba se slučaja izdvajanje od zadane carske ikonografije tumači nastojanjem pojedinih vladara da istaknu svoju različitost ili pak odanost vojničkim vrijednostima. Slične se prilike, *mutatis mutandis*, protežu i kroz sljedeća stoljeća.[63] U literaturi se često navodi zapažanje da od 4. st. privatni portret, osobito muški, nije više o carskim uzorima ovisan u tolikoj mjeri kao u prethodnim stoljećima. U isto je vrijeme odnos prema bradi postao opušteniji i ovisan o prilikama i osobnom izboru radije negoli o strogome pravilu. Čini se, međutim, da su takve prilike bile svojstvenije razdoblju od 5. st. nadalje, negoli 4. stoljeću, te da su se, osim toga, pretežno odnosile na visoku aristokraciju. Veliki broj privatnih portreta u čitavom je tom razdoblju, a osobito u 4. stoljeću i dalje bio pod utjecajem carskih uzora. Premda su se sada ti uzori odnosili uglavnom na jedan glavni tip, nekolicina podtipova i varijanata bila je dovoljno izrazita da bi u mnogim primjerima, premda ne beziznimno, omogućila više ili manje pouzdano ustanovljavanje i prepoznavanje pojedinih carskih fizionomija.[64] Uzevši u obzir sve navedene podatke, čini se da je portret muškarca na Staklu I nastao kao odraz carskih uzora sredine 4. st.

Frizura dame, usprkos nejasnom detalju na tjemenu, odgovara obliku koji se s manjim razlikama susreće tijekom 3. i 4. st. Slične se frizure nerijetko prikazuju i na pozlaćenim staklima[65], ali s dvije razlike. Prvo, unutrašnji raspored pramenova nikad se ne dočarava kratkim usporednim crtama u žena, nego jedino u muškaraca. Drugo, kosa je od čela i lica uvijek počešljana u valovima, kako je to uobičajeno kod ovog načina češljanja i u drugim umjetničkim medijima. Ipak, ima sporadičnih primjera koji svjedoče i o varijanti s kosom začešljanom poput kape, ili pak u jedva naznačenim valovima kose, kao na jednom pozlaćenom staklu iz Rima, ili na većem broju primjeraka u skulpturi.[66] Opisanu frizuru sa

---

63 Delbrueck 1933: 12, 30-36, passim; Gough 1973: 114-116; Peschlow 1983; Spätantike, 450, br. 59, i d.; Kleiner 1992: 238, 434; Cambi 2000: 87-89. O brijanju kao pravilu u 4. st. svjedoči primjer cara Julijana Odmetnika, čija je brada bila predmet javnog ismijavanja. Usp. Croom 2002: 68. Zanimljivo je da su oni vladari koji su njegovali bradu, na novcima ipak prikazivani bez nje. Usp. Delbrueck 1933: 42.

64 Delbrueck 1933: 2, 35; Peschlow 1983: 61, Abb. 35-42; Spätantike, br. 39, 40, 48, 51-52, 56-58, 61-62; 68-72; Srejović, u: Antički portret: 98-101; Garbsch, Overbeck 1989: 41-45; Kleiner 1992: 434-436; Smith 1999: 183-184.

65 Npr. Morey 2959, br. 29, 39, 109, 240, 259, 315, 316, 397, 418.

66 Za staklo usp. Morey 1959, br. 89, za skulpturu Delbrueck 1933: 169-171, Taf. 69-70; Wessel 1949: 63-74; Bergmann 1977, Taf. 8: 4, 30: 3; Spätantike, 444, br. 54.

ili bez valova nosile su carske dame u 3. i 4. st., s time da je prva vjerojatno bila Julija Mameja oko 220. Uši su u početku bile otkrivene, dok su se u 4. st. radije, premda ne isključivo, pokrivale kosom. Međutim, mnoge dame i u 3. st. imaju uši pokrivene, slijedeći vjerojatno način češljanja Julije Domne na prijelazu 2. u 3. st.[67] Dama na Staklu I ima uši pokrivene kosom, što njenu frizuru vjerojatno datira u konstantinsko ili kasnije razdoblje, jer bi datacija u 3. st. bila prerana s obzirom na ukupne okolnosti izrade pozlaćenih stakala. Takva je frizura s pokrivenim ušima ali ipak vidljivim visećim naušnicama predočena i na mramornoj carskoj glavi iz Koma. Autori se, međutim, ne slažu u njenoj dataciji, te je pripisuju naizmjence konstantinskom, valentinijanskom ili čak teodozijevskom razdoblju; Delbrueck ju stavlja u 330.-360. godine.[68] Opisana frizura ponekad je združena s funkcionalnim ukrasom kose - dijademom ili stefanom (*stephane*); oba ta predmeta ujedno su i statusno obilježje, i to po svemu sudeći ne samo carsko. Neobičan izgled dijademe na glavi dame prikazane na Staklu I bit će prokomentiran naknadno.

Vrpce, trake i krune u kosi u literaturi se uobičajeno opisuju kao insignije carica s naslovom *augusta*, što bi značilo da ih privatne osobe nisu nosile. Bez obzira na suprotna mišljenja pojedinih suvremenih autora, Sveti Jeronim svjedokom je da su i privatne dame u kasnoj antici nosile dijademe.[69] Čini se da ovo pitanje u literaturi nije dokraja razjašnjeno ponajprije stoga što nije ustanovljen oblik koji bi se odnosio isključivo na carsko obilježje. Osobito su dvojbene dijademe u obliku jednostavne trake ili, radije, vrpce, koje su carice nosile naizmjenično s raskošnijim primjercima. Dok se svi slažu u tome da je dijadema načinjena od dragulja, s velikim središnjim ukrasom, uistinu carska insignija, jednostavne trake/vrpce u tom smislu ostaju neodređene. Dijademe, načinjene u pravilu od tkanine, nosile su carice od 1. st. do kraja antičkog razdoblja. Međutim, nije uvijek razvidno je li na nekom umjetničkom djelu prikazana dijadema u užem smislu riječi ili pak metalna kruna - stefana. Navedene nedoumice dobrim dijelom proizlaze iz činjenice da pisani izvori koji opisuju statusne ukrase kose nisu posve jasni ni jednoznačni, a slijedom toga nije ih moguće pouzdano povezati s prizorima na umjetničkim djelima. Usprkos poteškoćama u razumijevanju oblika i uloge statusnog ukrasa kose, čini se da je matalna stefana bila uobičajena u ranijim razdobljima, dok ju je u 3. st. i kasnije u drugi plan potisnula dijadema.

---

67 Delbrueck 1933: 206, Taf. 105; Wessel 1949. Abb. I-VI; Bergmann 1977: Taf. 7: 1-6, 8: 1-4, 30: 1, 3,5; 57: 2, 58: 2-4; Spätantike, 389: br. 9, 444: br. 54; Kleiner 1992: 378, passim.

68 Delbrueck 1933:169-172, Taf. 69-70; Spätantike: 444, br. 54. Poteškoće u razlikovanju ženskih carskih fizionomija 4. st. posljedica su, između ostalog, nedostatka numizmatičkih portreta valentinijanskih carica. Usp. Delbrueck 1933: 28.

69 *Epistola XXXVIII ad Marcellam, c.* 4; *LIV ad Furiam, c.* 7; *CXXX ad Demetriadem, c.* 4; Lançon 2000: 122.

Dijademu su omiljenom učinile osobito carice Galerija Valerija, žena tetrarha Galerija, te Helena, majka Konstantina Velikog.[70] S druge strane, izrečeno je i mišljenje da je vrpca, ponekad ukrašena nizom dragulja, osobina neronijanskog ženskog portreta.[71]

Kako god bilo, moguće je da razmatrano pitanje nije ni relevantno za prikaz dame na Staklu I. Njena je naime navodna dijadema posve iznimnog oblika, neviđena na drugim pozlaćenim staklima ili na bilo kojem drugom umjetničkom predmetu. Dijadema se u pravilu sastoji od jedne, a ne od dviju traka. Donekle sličan predmet prikazan je na plavom pozlaćenom medaljonu dvojbene izvornosti iz Rima. Na zlatnoj je podlozi urezana dječačka glava ukrašena dvjema trakama: prva, jednostavna, postavljena je vodoravno čitavom širinom čela, a ona na kojoj su dragulji okomita je na prvu i proteže se od tjemena do sredine čela.[72] Sličan ukras na glavi djevojčice sa sarkofaga iz Salone (4. st.) protumačen je kao obilježje njene pripadnosti izijačkoj zajednici, dakle kao orijentalna pojava.[73] Slično tome, Karakalina glava sa srodnim ukrasom viđena je kao prikaz cara u liku Izidina svećenika.[74] U ovom kontekstu treba spomenuti i kape koje pokrivaju visoke frizure carica u 5. i 6. st.; one su u pravilu ukrašene dvjema okomitim trakama s draguljima, koje se križaju poviše čela i na zatiljku.[75] Takve su kape, međutim, mlađe od moguće datacije Stakla I, a osim toga, združene su s drukčijom frizurom. Prema tome, ukras na štrbinačkome staklu ne može se poistovjetiti ni sa jednim ovdje navedenim primjerom izvjesnih sličnosti. Moguće je, međutim, taj predmet protumačiti drukčije. Frizure nekih carskih dama 4. st. (Helena, moguće Fausta) otkrivaju pletenicu svijenu oko glave, ponekad združenu s dijademom ukrašenom draguljima. U drukčijoj kombinaciji ta je pletenica bila združena s još jednom, tankom i širokom pletenicom protegnutom od zatiljka do tjemena, stvarajući privid dijademe poput one na Staklu I.[76] Nadalje, carica Galerija Valerija nosila je debelu pletenicu koja je od zatiljka preko tjemena dosezala do čela, dotičući ili čak prelazeći na tome mjestu dijademu ili stefanu.[77] Odraz opisanih carskih frizura može se prepoznati na liku

70 Delbrueck 1933: 46, 53-66, 164; Bergmann 1977, Münztafel 6; Spätantike: 389, 445-448; Kleiner 1992: 442; Stout 1994: 83 - 94; Cambi 2000: 89, T.191; Schönauer 2000: 441-442.

71 Walker, Bierbrier 1997: 41-42, br. 15-16. Takav se predmet, međutim, zapaža i na portretu Julije Mameje. Usp. Spätantike, 389, br. 9.

72 Morey 1959: 4, br. 6.

73 Selem 1997: 64-66; Cambi 2000: 88, T. 189; Schönauer 2000: 227.

74 Kleiner 1992: 325, Fig. 288.

75 Delbrueck 1933: 52; Gough 1973: 115, Fig. 99; Spätantike: 67, 469-471, br. 73-74; Rankov, u: Antički portret: 248-249, br. 255; Stout 1994: 94-95, Figs 5.30. – 5.32; Croom 2002: 106-107, br. 49: 4.

76 Delbrueck 1933: 47-48, 167, Taf. 10: 12, Taf. 66-67.

77 Bergmann 1977, Münztafel 6.

djevojčice s obiteljskog portreta prikazanog na jednome pozlaćenom staklu iz Rima[78] (sl. 6). Majstor Stakla I uistinu je mogao krivo razumjeti takvu frizuru i predočiti je u obliku dviju međusobno okomitih ukrasnih traka. Prema tome, usprkos središnjem dragulju koji bi trebao označavati dijademu napravljenu prema carskome uzoru, trake na glavi dame sa Stakla I radije bih protumačila kao kosu, odnosno kao majstorov nesporazum s predloškom. Druga, podjednako prihvatljiva mogućnost je prikaz uobičajene dijademe združene s niskom okomitom pletenicom, ukrašene draguljem na njihovu spoju. Kako god bilo, tako predočena frizura ostaje osamljena u okviru cjelokupnog korpusa pozlaćenih stakala.

Sl. 6. Staklo iz Rima (prema Garrucci 1881)

Ogrtač, koji se inače na pozlaćenim staklima najčešće prikazuje kao bogato izvezen i vjerojatno optočen draguljima, u ovom je primjeru neukrašen. Treba primijetiti da su inače podjednako rijetki i ogrtači na kojima se zamjećuju samo

[78] Garrucci 1881, Tav. 199: 1. Kod Moreya to staklo nije reproducirano, što znači da je u međuvremenu izgubljeno. O opisanoj frizuri usp. Bergmann 1977: Münztafel 6; Faedo 1978: 1035-1038, Tav. 37: 1.

kratke usporedne crte uz rubove, moguće ukrasne[79], i oni bez ikavih naznaka ukrasa.[80] Neukrašen ogrtač imala je na sebi i dama iz Dunaszekcsőa (sl. 5), ali se taj razlikuje od onoga prikazanog na Staklu I. Dok drugi pada u mekim naborima, prvi je naizgled tvrd i ukočen, te ostavlja dojam prijelaznog oblika između klasičnog ogrtača (*palla*) i oblika koji prevladava na pozlaćenim staklima. Dame na pozlaćenim staklima nose ogrtače obimom manje od klasičnih primjeraka i lišene bogatih nabora. Oni su usto tvrđi i ukočeniji, a najčešće su opremljeni vezom i draguljima, te u pravilu združeni s ogrlicom, jednostavnom ili pak velikom i raskošnom, tako da prekriva veći dio poprsja.

Muškarac je odjeven u ogrtač prihvaćen na desnome ramenu lukovičastom fibulom. Zanimljivo je da to nije odjeća koju u pravilu nose muškarci na pozlaćenim staklima iz Rima i Italije. Oni odjeveni u prikopčane ogrtače veoma su rijetki, ne samo u obiteljskim, nego i svim drugim prizorima.[81] Naprotiv, uobičajena muška odjeća kontabulirana je toga koja je u 4. st. prije svega obilježje senatorskog staleža. Inače, Zanchi Roppo je rijetke primjerke muškaraca odjevenih u paludamentum neopravdano datirala ranije od onih prikazanih u togi.[82] Potrebno je napomenuti da se u literaturi o pozlaćenim staklima gornja muška odjeća naziva različito: kontabuliranim palijem, penulom ili lenom, pa čak i kombinacijom toge i palija.[83] Terminologija grčke i rimske odjeće nije ni precizna ni jednoznačna, već je naprotiv često dvosmislena i zbunjujuća, ponajprije radi nedovoljno određenih navoda u izvorima. Nazivi iz pisanih izvora ne mogu se stoga uvijek poistovjetiti s prikazima na umjetničkim djelima i arheološkim spomenicima, što utječe na neujednačenost terminologije u stručnoj literaturi. Usprkos tome, ne bi trebalo biti dvojbe o odjeći većine muškaraca prikazanih na pozlaćenim staklima: u pitanju je kontabulirana toga. Suprotno tome, muškarci na panonskim i mezijskim staklima odreda nose prikopčani ogrtač, s time da je točnu varijantu (*paludamentum, sagum, chlamys*) nemoguće odrediti ne samo radi nepotpunih prizora na staklima nego i uslijed prije spomenutih poteškoća s nazivljem antičke odjeće. Ipak, u pitanju će, kao odjeća viših vojnih i civilnih dužnosnika, najvjerojatnije biti paludamentum koji je, kao i toga, statusno obilježena odjeća. Stupanj statusa okvirno se može odrediti i na temelju fibule, u

79 Garrucci 1858, Tav. 27: 1, 6, 7; Tav. 29: 5; Tav. 31: 4.

80 Garrucci 1858, Tav. 29: 1; Tav. 30: 1, 6; Tav. 35: 1.

81 Usp. Garrucci 1858, Tav. 31: 2; Morey 1959, br. 42, 99, 102, 300. Iznimku čine mali medaljoni, na kojima su takvi prizori nešto češći, ali oni ovdje nisu upotrijebljeni kao usporedna građa. B. Asamer skrenula mi je pozornost na još jedan primjerak iz muzeja Ermitage, ali ukupan broj takvih prizora ostaje znatno manji u odnosu na muške likove odjevene u odjeću bez kopče.

82 Zanchi Roppo 1969: 61, br. 53; 90, br. 97, passim; Faedo 1978: 1034, bilj. 17.

83 Garrucci 1858: IX-X, 42, Tav. 19: 7; Morey 1959: 4, passim; Zanchi Roppo 1969: 39, br. 29, 168, br. 195, passim; Faedo 1978: 1034 i d.

smislu da najraskošniji zlatni ili pozlaćeni primjerci zasigurno označavaju visoke dužnosnike.[84] Usprkos sklonosti togi, i senatori su u pojedinim prigodama nosili paludamentum[85], što, dakako, ne znači da su svi tako odjeveni muškarci na pozlaćenim staklima bili senatorskog staleža. S druge strane, pretpostavka o njihovoj pripadnosti sloju visokih provincijskih dužnosnika izgleda prihvatljivom, pogotovo stoga što su nalazi pozlaćenih stakala izvan Rima i Italije iznimno rijetki.

Usprkos izvjesnoj stilizaciji odjeće i kopče, po svoj se prilici može razabrati tzv. tip 5 lukovičaste fibule, prepoznatljiv po kratkom i visokom šupljem luku, kraćem od noge, te velikim šupljim lukovičastim kuglama. Na razmatranom portretu prikazana je fibula s uzvijenom nogom, što je pojava uistinu svojstvena lukovičastim fibulama, ali onima tipa 3/4 i 6.[86] Fibula na staklu iz Dunaszekcsőa (sl. 5) predočena je na sličan način, samo što su njene lukovice znatno manje. Tip 5 inače se datira u 350/370.- 400/415., s time da su problematični primjerci ukrašeni portretnim medaljonima. Naime, uobičajeno pripisivanje tih portreta konstantinovskoj vladarskoj obitelji povisuje njihovu dataciju.[87]

Vijenac između dvaju likova prikazan je na neuobičajen način, stiliziran do neprepoznatljivosti i okrenut naopako tako da prije nalikuje cvijetu negoli vijencu. Cvjetovi različitih oblika inače se često prikazuju na pozlaćenim staklima.[88] Usprkos tome, usporedba s prirodnije predočenim vijencima na staklima iz Rima i Italije nesumnjivo određuje motiv na Staklu I kao vijenac, a ne cvijet.[89] Premda se vijenac radi učestale pojave na pozlaćenim staklima može razumjeti kao nasumični ukras, njegova izvorna simbolika povezana je sa zarukama i vjenčanjem. Na prizorima kršćanskih parova vijenac se nerijetko pojavljuje u ruci male figure Krista koja lebdi iznad glava žene i muškarca.[90] Vijenac je često prikazan između apostola Petra i Pavla,[91] a iz kršćanske je literature poznato da je kao bračni simbol između ostalog bio metafora plodnosti.[92] U takvome bi se smislu mogao razumjeti i na razmatranom prizoru, jer se čini da na to upućuje i natpis sa značenjem *oni koji cvjetaju*. Ipak, taj prizor ne sadrži ni jednog pouzdanog elementa koji bi Staklo I obilježio kao kršćanski predmet, pa je najrealni-

84 Swift 2000: 3, 231; Migotti, Perinić 2001: 129-134.

85 Smith 1999: 178-182.

86 Swift 2000: 13-89. Za uzvijenu nogu usp. Swift 2000: 21, Fig. 6 (Krefeld-Gellep) i 25, Fig. 9 (Bury St. Edmunds).

87 Migotti, Perinić 2001: 134.

88 Morey 1959, br. 89-95, 98, 446, 453, 459; Fülep 1968, Fig. 1 (sl. 4 ovdje).

89 Usp. Morey 1959: br. 65, 259.

90 Morey 1959, br. 29, passim.

91 Morey 1959, br. 53, i d.

92 Forstner 1982: 380.

je smatrati ga neopredijeljenim, upravo kao i otprilike tri četvrtine svih pozlaćenih stakala s obiteljskim portretima iz Rima i Italije. Neočekivano, u Panoniji taj omjer govori snažno u prilog kršćanskoj naravi obiteljskihih prizora: 3 od 4 stakla s obiteljskim portretima obilježena su kršćanskim simbolima. (sl. 5, 10 i 12).

Natpis na Staklu I nema paralela u srodnoj građi. To je još neobičnije u svjetlu podatka da su natpisi na staklima s obiteljskim prizorima inače jednolični i međusobno slični, s time da im je okosnica glagol *vivere*. Razmatrani natpis sadrži dvije pogreške: slovo *i* umjesto *e*, te *p* umjesto r; *flopentis*, prema tome, treba čitati kao *florentes*. Prva je pogreška tipična za kasnoantički pravopis, a druga bi mogla upućivati na grčko podrijetlo majstora. Natpisi na pozlaćenim staklima veoma su rijetko grčki, ali se češće zapaža naizmjenična uporaba latinskih i grčkih riječi ili pak pojedinačnih slova, slično kao i na drugim umjetničkim predmetima.[93]

Autori su Staklo I datirali različito: na prijelaz 3. u 4. st. (Fadić), u 4. st. (Cambi, Šaranović-Svetek), u 1. polovicu 4. st. (Demo), u sredinu 4. st. (Rendić-Miočević), u sredinu i drugu polovicu 4. st. (Migotti), u drugu polovicu 4. st. (Raunig Galić) i na kraj 4. st. (Vikić-Belančić).[94] Pojavu obiteljskih portreta Zanchi Roppo datirala je u 3. četvrtinu 3. st., uz napomenu da su takvi prizori trajali kroz čitavo 4 stoljeće.[95] Iznenađujuće napredno za svoj vijek, R. Garrucci najavio je pokušaj preciznije datacije pozlaćenih stakala u okviru 4. st. na temelju odjeće, frizura i fizionomija, ali je to nastojanje uglavnom ostalo tek načelno. Naime, njegov zaključak o prestanku proizvodnje na kraju stoljeća naposljetku se temeljio na nedostatku monogramatičkog križa.[96] Ni kronologija L. Faedo nije od osobite pomoći pri dataciji Stakla I. Ono se, naime, ne uklapa potpuno ni u jednu radionicu prema nacrtu navedene autorice, već pokazuje pojedinačne osobine radionica 1 i 2, datiranih različito u 1., odnosno 2. polovicu 4. st.[97] Već je spomenuto da privatni portret u kasnoj antici o carskim uzorima nije ovisio u tolikoj mjeri kao u prethodnim stoljećima. Prvo, broj mogućih uzora znatno je uži od obilja privatnih portretnih inačica. Osim toga, mnogi kasnoantički carski potreti nisu konačno opredijeljeni. Usprkos svemu, poznate fizionomije kasnoantičkih careve mogu služiti kao putokaz, ako i ograničen, za datiranje privatnih portreta. S obzirom na to, kao i na sve prethodne primjedbe, predložila bih

93 Garrucci 1858: IX; Carletti 1954: 1337; Painter 1988: 266; Gáspár 2002: 47.

94 Raunig Galić 1965: 148; Cambi, u: Brenk 1977: 39; Vikić-Belančić 1978: 602; Šaranović-Svetek 1986: 32; Rendić-Miočević, u: Antički portret: 240; Demo, u: Rano kršćanstvo: 118, br. 160; Fadić 1997: 89, 190; Migotti i drugi 1998: 36-37, br. 97.

95 Zanchi Roppo 1969: XIII-XIV; Fülep 1968: 412.

96 Garrucci 1858: VIII-IX.

97 Faedo 1978: 1038, 1046.

datiranje Stakla I u drugu trećinu 4. st. (otprilike 330.-360.), s nedokazanom mogućnošću sužavanja te datacije na šesto desetljeće 4. st. (350.-360)

Na temelju natpisa koji je, istina, depersonaliziran, ali je istodobno jedinstven i osamljen u okviru srodne građe, razmatrani se predmet može smatrati posebnom narudžbom za prigodu zaruka ili vjenčanja određenog para. Nesigurne okolnosti nalaza učinile bi nepouzdanim nagađanja o bilo kakvim društvenim implikacijama posjedovanja tog predmeta.

II.2. Staklo s obiteljskim prizorom (Staklo II)

II.2.a. Okolnosti nalaza

Zahvaljujući neočekivanim i pomalo dramatičnim okolnostima otkrivanja groba 45 u kojemu je zatečeno Staklo II, djelomice je izgubljen grobni kontekst. Srećom, samo u manjoj mjeri, s time da su u vidu slikovne dokumentacije ili opisa sačuvani podatci potrebni za rekonstrukciju grobnog rituala. Tijekom istraživanja kasnoantičkog groblja 29. rujna 2001. u bloku XI zatečeno je na dubini od 0,90 m dno staklene posude. Bio je to znak da će se u blizini, odnosno malo zapadnije, pojaviti stopala kostura. *Zapadnije* stoga što su se do pronalaska groba 45 na dosad istraženome dijelu groblja staklene posude kao prilozi pojavljivale isključivo uz noge pokojnika.[98] Kosti se, međutim, na očekivanom mjestu nisu pokazale. Prilikom pretraživanja tog mjesta lopaticom dva dana poslije, a prije skidanja čitavog sloja lopatom, pronađeno je u blizi prije spomenutog predmeta, otprilike na istoj dubini, još jedno stakleno dno. Oba su komada, radi pretpostavke o izvangrobnim nalazima, izvađena iz zemlje i spremljena. Konačno se pristupilo skidanju čitavog sloja zemlje lopatom, koja je zahvatom u blizini dvaju prije spomenutih nalaza i u istome sloju otkopa zagrabila i izbacila tankim slojem prašinaste zemlje pokriveno i treće stakleno dno, ovog puta pozlaćeno. S obzirom na treći nalaz staklenog dna, koji sam inača nezainteresirano odložila na rub iskopa ne vidjevši, radi sloja prljavštine, što držim u ruci, zaključila sam da još nije vrijeme da se taj komad zemlje prepusti lopati. Stoga sam nastavila lopaticom pretraživati mjesto nalaza, već pomalao ozlovoljena nerazumljivim kontekstom: je li to nekakvo »skladište« odbačenih dna staklenih posuda, ili što? Tek uzbuđeni povik jednog radnika, koji je očito imao bolji arheološki predosjećaj od mene, natjerao me da obratim pažnju na predmet u njegovoj ruci. Neprestano ponavljajući rečenicu: *Staklo ima šare*, mladić je u ispruženoj ruci

98 U jednome od grobova pronađenih u blizini mjesta nalaza Stakla I staklena je posuda bila priložena uz glavu. Usp. Raunig 1979-80: 153. To inače nije iznimka u grobovima kasnoantičke Panonije.

držao rukavom obrisan komad stakla, posljednji u nizu od tri pronađena na tome mjestu, koji je bljesnuo zlatom za arheologe prepoznatljivog, ali neočekivanog nalaza. U nastavku iskopavanja konačno je na vidjelo izišao veoma loše sačuvan kostur djevojčice u dobi od 8-12 godina, (sl. 7), ali istočnije od mjesta gdje su pronađena staklena dna. Lubanja je propala potpuno, kao i zdjelica, a djelomice su sačuvane duge kosti ruku i nogu. Budući da su ruke bile okićene narukvicama, a dvije ogrlice priložene uz lijevu nogu, na trenutak sam pomislila da bi u pitanju mogao biti slučaj dekapitacije, odnosno sahrane bez glave, jer ta pojava nije strana u kasnoantičkom kontekstu. Međutim, s obzirom na dob pokojnice, na činjenicu da je osim lubanje potpuno iščezla i zdjelica, te konačno na to da odlaganje nenošenog nakita nije nikakva osobita rijetkost u panonskome grobnom okruženju, vjerujem da je mala pokojnica ukopana, uvjetno rečeno, u normalnim okolnostima. *Uvjetno rečeno* stoga jer je ipak u pitanju prerana smrt, o čemu će još biti riječi. Spomenimo u ovome trenutku jedino to da je u antičkoj civilizaciji *mors immatura* pojava podložna osobitom grobnom ritualu. Jedna od osobitosti u ovom je slučaju svakako odlaganje staklenih predmeta uz glavu a ne uz noge, te njihova posve neuobičajena narav; u pravilu se prilažu čitave posude, a ne sâma dna. Kao što je inače uobičajeno kod ukopa mlađih žena i djevojčica ne samo u Panoniji, nego i drugdje, djevojčici je bio priložen

Sl. 7. Štrbinci – grob 45

nadprosječno velik broj predmeta. Na desnoj ruci bila je brončana narukvica (**1**), na lijevoj 2 brončane (**2, 3**), 8 ulomaka koštanih narukvica (**4 a-h**), te (vjerojatno) ulomak željezne narukvice s ostatcima tkanine (**5**), s unutrašnje strane lijeve bedrene kosti kljova divlje svinje (**6**), do lijevog stopala na hrpi 2 brončana (**7, 8**) i 3 željezna prstena (**9, 10.1, 10.2.**), 2 kopče ogrlice (**11, 12**), 1 brončani predmet nepoznate namjene (**13**), veći broj različitih perli od stakla i vapnenca (**14.1. – 14.20.**), hrpica amorfnih komada plave staklene paste (**15**), komadić sedefne pločice (**16**), s lijeve strane glave zamotani komad tkanine (**17**), tri dna staklenih posuda (jedno pozlaćeno), ali ne na hrpi nego odvojeno (**18 - 20**), te ovalni komad valutičastog ugljena (**21**), koji možda nije spadao među grobne priloge. Slijedi kataloški pregled priloga (sl. 8 i 9).

1. **Narukvica**, razmjerno dobro sačuvana, bronca. Obruč okruglo-ovalnog presjeka, gotovo sastavljeni, stanjeni krajevi, lopatasto prošireni i ukrašeni koncentričnim krugom sa središnjim udubljenjem; vel. 5,2 x 3,7.
2. **Narukvica**, razmjerno dobro sačuvana, bronca. Obruč ovalnog/D-presjeka, krajevi preklopljeni, neznatno stanjeni i zaobljeni; vel. 5,6 x 5,9 cm.
3. **Narukvica**, razmjerno dobro sačuvana, prelomljena na nekoliko mjesta, nedostaje dio naprave za zakopčavanje, bronca. Obruč okruglog, šupljeg presjeka načinjen od četvorostruke spiralno uvijene žice, obuhvaćene na krajevima "orukavljem" od metalne trake; vel. 5,2 x 5,8 cm.
4. **Narukvice**, osrednje do slabo sačuvane, u dijelovima, kost, bronca. Ukupno 5 većih (a-e) i tri manja ulomka (f-h) glatkih narukvica ovalnog/D-presjeka, duž. 1,8 – 7,1 cm, šir. 0,4 – 0,5 cm, deb. 0,1 – 0,2 cm. Ulomci a i b sadrže po 2 brončane zakovice kojima su spojeni preklopljeni dijelovi, dok ulomci c i d, koji vjerojatno čine cjelinu, imaju po dvije rupe iz kojih su zakovice ispale. Ulomci a-h vjerojatno su dijelovi triju narukvica promjera 6,5-7 cm (c, d, f), 8 cm (a, b, e) i 10-10,5 cm (g).
5. **Narukvica (?)**, slabo sačuvana, željezo. Mali ulomak (duž. 2 cm) zakrivljene željezne žice ovalnog ili D-presjeka, koji se ne razaznaje uslijed korodiranosti, s komadom tkanine na gornjoj površini.
6. **Kljova divlje svinje**, gornji dio odlomljen; duž. 7,5 cm.
7. **Prsten**, razmjerno dobro sačuvan, bronca. Obruč od trakastog brončanog lima; suženi krajevi preklopljeni, a potom prošireni, središnji dio ukrašen motivom Andrijinog križa u četvorokutu, a bočne strane trakom ispunjenom usporednim kosim crtama; prom. obruča 1,8-1,9 cm, šir. trake 0,3 –0,5 cm.
8. **Prsten**, dva dobro sačuvana komada (a, b), najvjerojatnije dijelovi istog prstena, bronca - 8a: polovica obruča - komad trakastog lima na jednom kraju sužen, (naknadno?) svijen, duži rubovi ukrašeni nazupčanom vrpcom;

ukupna duž. 2,5 cm, šir. 0,3 – 0,5 cm; 8b: kruna – zakrivljena pločica, ovalno-romboidno oblikovana, s urezanim križem na čitavoj površini i dva bočna okomita rubnjaka, polovica lijevoga nedostaje; vel. 1 x 0,5 cm. Na dijelove istog predmeta, najvjerojatnije prstena, upućuje jednaka širina bočnog ruba krune i najšireg dijela polovice obruča, te ista debljina i boja brončanog lima.

9. **Prsten**, slabo sačuvan, željezo. Polovica obruča ovalnog presjeka, kraj stanjen a rame trokutasto prošireno i uzdignuto za prihvat krune nepoznatog oblika; prom. obruča 1,7 cm, šir. 0,15 – 0,25 cm.
10. **Prsten(i)**, slabo sačuvan(i), željezo. Polovice dvaju obruča ovalnog presjeka, naknadno spojenih metalnom korozijom; prom. oba prstena oko 2 cm, šir. 10.1.: 0,25 – 0,3 cm, šir. 10.2.: 0,15 – 0,2 cm. Različita debljina obruča upućuje na 2 prstena podjednakog promjera, najvjerojatnije obručastoga oblika, bez krune.
11. **Kopča ogrlice**, dobro sačuvana, lijevana bronca. Dvodijelna, svaki dio sastavljen od debljeg trakastog lima s uparanim obrubnim crtama na licu i naličju; članak s 2 alke nezamjetno proširen, a onaj s alkom i kukom izrazitije; duž. pojedinog članka: 3 cm.
12. **Kopča ogrlice**, djelomice sačuvana, deformirana, lijevana bronca. Polovica članka napravljenog od deblje četvrtaste žice, vršak kuke nedostaje; duž. 2,2 cm.
13. **Predmet nepoznate namjene**, dobro sačuvan, bronca. Otvoreni kolut od tanke, pljosnate brončane žice; vel. 0,6 x 0,7 cm.
14. **(1-20). Privjesak i perle**, dobro do loše sačuvane, cjelovite i fragmentirane, ukupno 37 ili 38 komada različitog oblika i boje, staklena pasta, vapnenac, sedef.

14.1. Privjesak, izduženi kvadar, prošupljen ali s jedne strane zatvoren, na jednoj uzdužnoj površini masivna uška (druga odlomljena); neprozirna crna staklena pasta, dvije uzdužne plohe ukrašene umetnutom tremoliranom prugom od tirkizne staklene paste; duž. 3 cm; 1 kom.

14.2.. Stožasta, donji dio odlomljen; neprozirna crna staklena pasta, omotana vodoravnim reljefnim nitima svjetloplave staklene paste; duž. 1,8 cm; 1 kom. Rekonstrukcija nije sigurna, ali je bikonični oblik najvjerojatniji.

14.3. Kolutasta, okomito narebrena; neprozirna crna staklena pasta; vel. 0,5 x 0,9 cm; 1 kom.

14.4. Nepravilno-stožasta, spljoštena, otkrhnuta na užem rubu; poluprozirna plava staklena pasta; duž. 1,1 cm; 1 kom. Izvorni oblik nije siguran.

14.5. Srcolika; romboidnog gornjeg otvora, donji kraj odlomljen; poluprozirna svjetloplava staklena pasta; duž. 0,9 cm; 1 kom.

14.6. Poliedarske; tamnoplava poluprozirna staklena pasta; veličina varira od 0,5 x 0,5 x 0,7 cm do 0,6 x 0,6 x 0,8 cm; 8 kom.

Sl. 8. Grob 45 – crteži priloga 1 do 14. i 19. do 20. (brojevi unutar slike odgovaraju brojevima u katalogu)

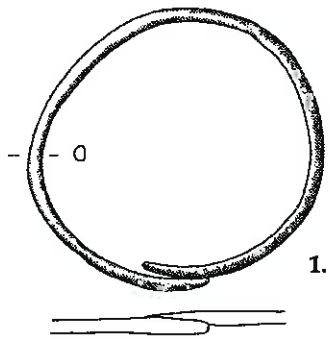

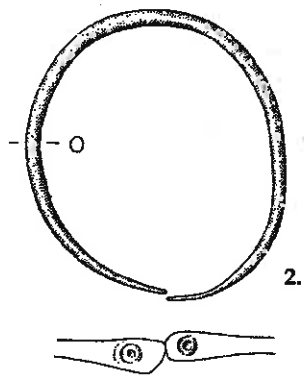

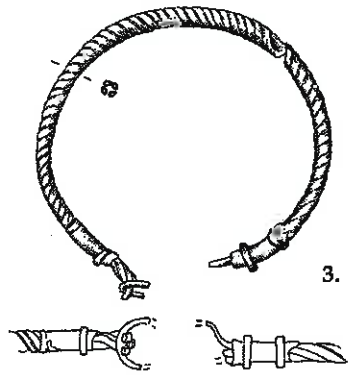

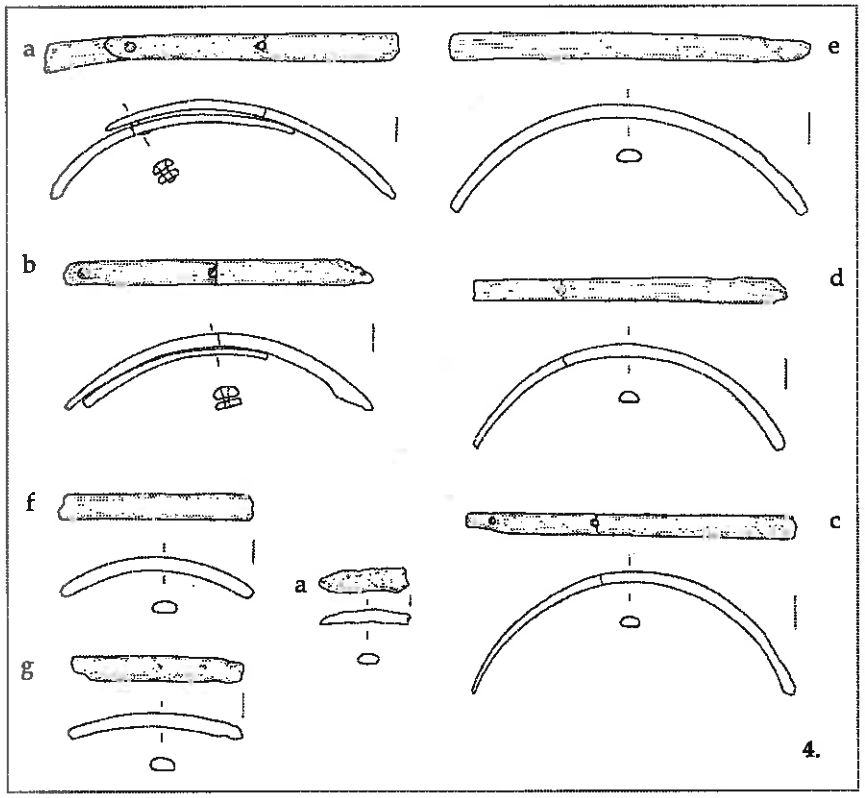

14.7. Kockaste; plava poluprozirna staklena pasta; vel. 0,4 x 0,4 cm; 2 kom.
14.8. Kolutasta; tamnoplava poluprozirna staklena pasta; vel. 0,6 x 0,4 cm; 1 kom.
14.9. Okrugla; svjetloplava neprozirna staklena pasta; vel. 0,6 x 0,55 cm; 1 kom.
14.10.a. Valjkasta; odlomljena na donjem kraju, spiralno narebrena, svjetlucava, tirkizno-srebrnkasta poluprozirna staklena pasta; duž. 1,1 cm; 1 kom.
14.10.b. Valjkasta, gornji dio spiralno narebren, donji gladak; ljubičasto-smeđa poluprozirna staklena pasta; duž. 1,5 cm; 1 kom.
14.11. Kapljasta; zelena poluprozirna staklena pasta; duž. 1,4 cm; 1 kom.
14.12a, b. Izduženo-valjkaste; a) zelena poluprozirna staklena pasta; duž. 1,2, prom. 0,4 cm; 1 kom.; b) tirkizna staklena pasta sa svjetlucavom sedefastom prevlakom; duž. 1,3 cm, prom. 0,3 cm; 1 kom.
14.13. Kraća i deblja valjkasta; tirkizna poluprozirna staklena pasta s mutnom bjelkastom prevlakom; duž. 0,9 cm; 1 kom.
14.14. Kolutasta; tamnosmeđa neprozirna staklena pasta s crnim mrljama; vis. 0,5 cm, pr. 1,1 cm; 1 kom.
14.15. Izdužena, nepravilna valjkasto-stožasta (moguće varijanta ili nepravilniji oblik 14.12b); zagasita zelenkasto-žuta, poluprozirna staklena pasta; duž. 1,5 cm; 3 kom.
14.16. Izdužena trojagodna niska; prozirno bezbojno staklo sa svjetlucavom srebrnkastom prevlakom; duž. 1,3 cm; 1 kom.
14.17. Loptasto-bačvaste, neprozirna bjelkasta staklena pasta sa svjetlucavom zlatno-srebrnom prevlakom; vis. 0,3 cm; 4 kom.
14.18. Izdužena, spljošteno-valjkasta, bijeli vapnenac sa smeđe-crnom prevlakom; duž. 1,5 – 1,8 cm; 3 kom.
14.19. Valjkasta, bijeli vapnenac sa žućkastom prevlakom; duž. 1,4 cm; 1 kom.
14.20. Polovica pločaste perle; sedef; duž. 0,9 cm; 1 kom.

15. **Amorfno grumenje**, vjerojatno sirovina, odnosno ostatci izrade perli; plava staklena pasta; duž. 0,3 – 0,7 cm; 18 kom.
16. **Tanka pravokutna pločica**, ostatak izrade nakita ili možda dio perle br. 14.20, sedef; vel. 0,5 x 0,7 cm.
17. **Zamotani komad tkanine**, tkanina nepoznatog sastava, razmjerno dobro sačuvana; vel. 4,1 x 2,1 x 1,4 cm. Rengenski snimak otkrio je sadržaj nepoznatnog podrijetla zamotanog u tkanini.
18. **Dvoslojno pozlaćeno stakleno dno**, opisuje se i analizira dalje u tekstu.
19. **Dno zdjele**, dobro sačuvano, prozirno maslinasto-zeleno staklo s mjehurićima zraka; deb. stijenki na lomu oko 1 mm; izvana konično a iznutra oblo

udubljeno dno debelih stijenki (4 - 5,5 mm) i prstenaste stajaće površine. Prema zakrivljenosti stijenki uz rub dna može se pretpostaviti zdjela, ali ne i njen približan oblik ili dubina.

20. **Dno vrča (?)**, prilično dobro sačuvano, oštećeno na jednome mjestu odozdo; prozirno, tamnije, plavo-zeleno staklo s mjehurićima zraka; deb. stijenki na lomu 1-1,5 mm; dno načinjeno od nepravilne, dvostruko namotane deblje niti, konično udubljeno; prom. 5,1 cm. Oblik dna i dio kosih stijenki upućuju na vrč.
21. **Komad ugljena**. Polovica jajolikog komada valutičastog ugljena; vel. 4 x 3,5 x 2 cm. Opisani oblik posljedica je dugotrajnog boravka u vodi; nije jasno pripada li predmet grobnim prilozima, ili se među njima zatekao slučajno.

II.2.b. Opis (sl. 10 i 11)

Dvoslojno dno (prom. 6,5 cm) potpuno je sačuvano, dok su od bočnih stijenki preostale neznatne krhotine dužine do 0,9 cm; ukupna veličina predmeta je 7,3 x 7,3 cm. Površina gornje stijenke (deb. 4-5 mm) je ravna, s iznimkom malog središnjeg izbočenja. Vanjska strana donje stijenke (deb. 2-3 mm) je izbočena i svijena na rubovima radi oblikovanja prilično nepravilne stajaće površine. S obzirom na ravnu gornju stijenku u pitanju je manje uobičajen oblik dvoslojnih pozlaćenih stakala (vidi opis u podnaslovu I.1.b.). Boja je prirodna zelenkasta s mjestimičnim nijansama zelene, ljubičasto-crvene i zlatno-žute iridizacije; tamnije zelena nijansa nego kod Stakla I samo je privid i posljedica veće debljine stijenki. U gruboj staklenoj smjesi mjestimice se zapažaju veoma sitni mjehurići zraka. Zlatni list jarko je žute boje i snažnog sjaja, ali je neravan i oštećen, osobito na obrubu. S obzirom na izrazito oskudne ostatke bočnih stijenki nezahvalno je nagađati o obliku posude, ali je najvjerojatnije u pitanju zdjela. Čini se da su njene stijenke ipak bile malo strmije negoli kod Stakla I.

Prizor četvoročlane obitelji na zlatnom listu između dviju staklenih stijenki izveden je tehnikom urezivanja i odstranjivanja suvišne zlatne površine. Unutar jednostavnog, prilično nepravilnog obruba (prom. 5,5 cm) prikazana su 4 frontalna, ukočena poprsja: majka na lijevoj strani a otac na desnoj, te sin ispred majke i kći ispred oca. Lica bračnog para međusobno su izrazito slična u svom izduženom, kruškolikom obliku i s naglašenim čeljustima. Oči, usta i nos izrazito su veliki, oči romboidne s uzdignutim šarenicama, usta srcolika s naglašenom gornjom usnom, a nos ravan, dugačak i uzak, sa širokim nosnicama. Tako oblikovane fizionomije osebujne su i izražajne, ali ujedno depersonalizirane radi uzajamne sličnosti. Frizura dame sastoji se od dva sloja: prvi od njih, koji neposredno uokviruje lice i pokriva uši, prikazan je u obliku uskih, ravnih, usporednih pramenova začešljanih od tjemena prema čelu i obrazima. Gornji sloj nali-

Sl. 10. Staklo II (Muzej Đakovštine u Đakovu)

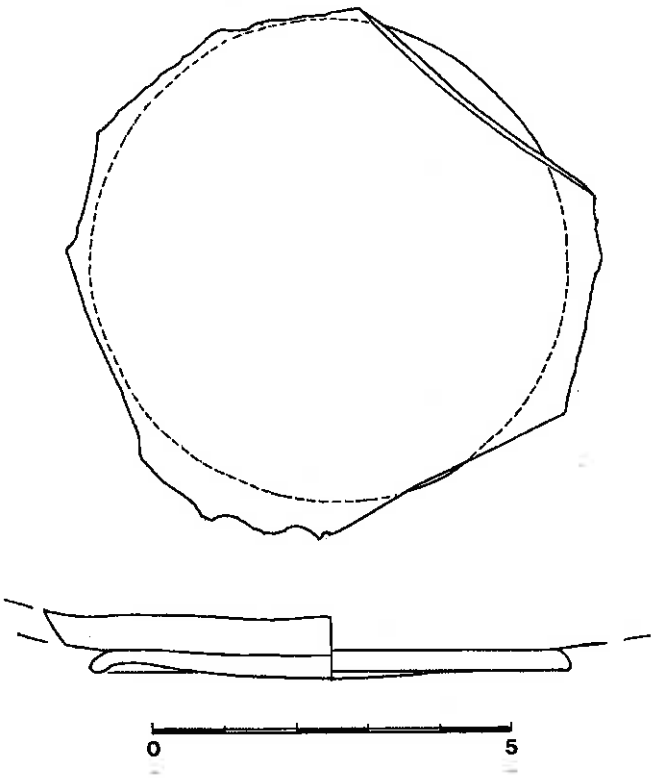

Sl. 11. Crtež Stakla II bez prizora

ježe na donji poput visoke, ovalno-četvorokutne kape koja doseže otprilike do razine usta, a ukrašena je nizom krugova sa središnjom točkom. Na vratu je ogrlica načinjena od 7 gusto nanizanih, velikih ovalnih perli koje prikrivaju rub tunike. Ogrtač je prebačen preko ramena tako da se njegove dvije polovice preklapaju na grudima, ali im je spoj skriven iza poprsja dječaka. Trake ogrtača ukrašene su središnjim nizom krugova s točkom (dakle potpuno istim motivom kao na frizuri), dok su im unutrašnji rubovi naznačeni kosim usporednim crtama; niz crta na desnom ramenu zabunom je smješten na vanjski rub trake.

Djevojčica nosi potpuno isti ogrtač i ogrlicu kao njezina majka. Nekoliko malo zaobljenih vodoravnih crta niže od ogrlice dočaravaju tuniku načinjenu od tkanine tanje i mekše nego što je ogrtač. Fizionomija i frizura djevojčice u cjelini su posve različiti od onih njene majke. Lice joj je ovalno, a njegovi detalji izvedeni krajnje pojednostavljeno. Oči su prikazane poput točaka uokvirenih jako uzvinutim obrvama a nos kao preokrenuto slovo L, dok srcolika usta donekle podsjećaju na ona u obaju roditelja. Trapezoidna frizura sastoji se od mrežom obuhvaćene gnjezdolike pletenice na tjemenu i ostatka kose koji u trokutastom obliku pada prema ramenima, dosežući otprilike do korijena vrata. Kosa uokviruje čelo, ali nije podijeljena na sredini; unutrašnji pramenovi naznačeni su poprečnim kosim crtama.

Portret muškarca neobično je nalik ženskome liku; razlika je samo u veličini glave i frizuri. Negovo je lice uokvireno kovrčavom kosom koja na lubanju i čelo naliježe poput tijesne kape, pokrivajući uši i dosežući otprilike do razine usta. Odjeven je u tuniku i ogrtač prihvaćen na desnom ramenu lukovičastom fibulom. Lice dječaka izduženo je kao i lica njegovih roditelja, dok su mu crte slične onima u sestre. Kovrčava kosa podsjeća na očevu, ali je frizura u cjelini malo zaobljenija. I on nosi ogrtač prikopčan na desnome ramenu, ali ne lukovičastom nego okruglom fibulom, prikazanom potpuno jednako kao ukras na ogrtačima njegove majke i sestre. Na desnom ramenu zamjećuje se na tunici neodređeni, ovalno-trokutasti oblik ispunjen nejasnim uzorkom. Vjerojatnije negoli nabori tunike u pitanju je uobičajeni ukras tog odjevnog predmeta, takozvani *segmentum*.

Slobodni prostor između glava supružnika ispunjen je trima rozetama s 4 romboidne, križno uobličene latice. Između trakastog okvira i cvjetova ispisana je želja: *VIVATIS FELICIS* (sc. *felices*) *IN DEO*. Isključimo li naznačenu pravopisnu pogrešku, prijevod natpisa glasi: Živite sretni u Bogu! Prve tri riječi međusobno su odvojene dvama cvjetovima u ulozi pravopisnih znakova, oblika identičnoga prije spomenutim cvjetovima u polju.

II.2.c. Ikonografija i datacija

Prema mišljenju H. Leclercqa, broj djece na obiteljskim portretima na pozlaćenim staklima konvencionalan je radije negoli stvaran.[99] Međutim, slabost je te pretpostavke u činjenici da je taj broj promjenjiv. Prema tome, usprkos depersonaliziranom natpisu na razmatranom predmetu, može se pretpostaviti da je staklo bilo namijenjeno četvoročlanoj obitelji.

Zapanjujuća sličnost između supružnika očituje se na oba štrbinačka primjerka. Za razliku od portreta na Staklu I, koji nemaju analogija, likovi na ovome primjerku djeluju gotovo kao kopije onih na staklu iz Dunaújvárosa (sl. 12); tek pomnije promatranje otkriva razlike u pojedinostima. Te je portrete najvjerojatnije ili izradila ista ruka, ili su pak načinjeni prema zajedničkome predlošku. Sličnosti se, s malim odstupanjima, odnose na crte lica, frizure i odjeću. Kad su u pitanju razlike, one su najzamjetljivije u frizurama. Naime, na Staklu II uši muškarca su pokrivene, a gornji sloj ženske frizure ukrašen krugovima, dok su na primjerku iz Dunaújvárosa uši muškarca otkrivene, a frizura dame ukrašena motivom grane sa središnjim draguljem. Staklo iz Dunaújvárosa gotovo je savršena, ali ujedno i jedina analogija štrbinačkom primjerku. Sporadične sličnosti mogu se zapaziti na mnogim staklima iz Rima i Italije, ali se one

Sl. 12. Staklo iz Dunaújvárosa/Intercisa (prema Fülep 1968)

99 Leclercq 1922: 1822.

u pravilu (s jednom iznimkom) ne odnose na cjelinu nego na pojedinosti, prije svega na usta i/ili oči. Iznimka je jedan primjerak iz Rima, sada u Britanskome muzeju, koji je Faedo pripisala radionici 3 (sl. 13).[100] Ta se klasifikacija, međutim, prije svega odnosi na ženski lik koji se odlikuje portretnim crtama svojstvenima radionici 3: širokim obrazima i velikim okruglastim očima. Naprotiv, lik muškarca s izduženim licem, širokim nosnicama i kovrčavom kosom djeluje kao mogući predložak za portret na Staklu II i na onome iz Dunaújvárosa. Istina, sličnost nije posvemašnja, usta su na »predlošku« manja, oči nisu romboidne a čeljusti nisu tako izražene, dok su uši otkrivene kao na primjerku iz Dunaújvárosa. Ova nas zapažanja vraćaju na prije dotaknut problem radioničke podjele prema Faedo. Naime, kovrčava kosa svojstvena je radionici 5, a pokrivene uši pojavljuju se u radionici 7.[101] Znakovito, ali i zbunjujuće, dama na staklu Morey br. 316 (sl. 13) nalik je onoj na staklu iz Dunaszekcsőa (sl. 5). Prema tome, staklo Morey 316 iskazuje se kao moguć izravan ili posredan uzor za tri panonska stakla. On ujedno jasno pokazuje da radionička podjela L. Faedo ima svojih slabosti i da nije konačna.

Sl. 13. Staklo Morey br. 316 (prema Garrucci 1858)

Izduženo lice izrazita je osobina konstantinskog portreta. Jednu od najpoznatijih portretnih glava takvog izgleda Delbrueck je pripisao Konstanciju II, a drugi su autori naknadno u njoj prepoznali Konstantina Velikog, ali dvojba

[100] Garrucci 1858, T. 35: 1; Morey 1959: br. 316; Faedo 1978: 1051, bilj. 37.

[101] Faedo 1978: 1055, 1063.

ostaje.[102] Izjednačavanje s Konstantinom podupire se, između ostalog, numizmatičkim portretom koji otkriva niz jednoličnih malih kovrči na carevu čelu, upravo kao na spomenutoj brončanoj glavi iz Rima.[103] Pojedina izdužena lica na pozlaćenim staklima Faedo je pripisala utjecaju Konstantinova portreta na medalji iz Ticina, napravljenoj 315., pa ih je stoga i datirala u prvu četvrtinu 4. st.[104] Međutim, prepreka pouzdanom razlikovanju pojedinih vladara konstantinske kuće njihova je međusobna fizionomijska sličnost koja se vjerojatno temelji i na krvnoj srodnosti i na politici zajedničke dinastičke ikonografije. Čini se, međutim, da usprkos sklonosti kasnijeg Konstantinovog portreta prema mladolikoj idealizaciji koja ga približava izgledu sinova, njegov osnovni portretni tip ipak podrazumijeva široku, pomalo kubičnu glavu, a ne izduženu. Izdužena je glava, naprotiv, izrazita odlika portreta Konstancija II, osobito u zadnjem odsječku njegove vladavine, oko 350.-360., kada se on ujedno prikazuje s fizionomijskim osobinama svoga oca Konstantina Velikoga. Od njega je, čini se, preuzeo i karakteristične kovrče na čelu. Smatra se da je kasni portretni tip Konstancija II s izduženim licem, dugačkim nosom, kosom zaobljeno-uvučenom na čelu i podužom na tjemenu i vratu, te s velikim očima i nagore usmjerenim pogledom, uvelike utjecao na privatni portret u drugoj polovici 4. st.[105] Oči u tzv. stavu molitve svojstvene su prije svega portretu od razdoblja Konstantina nadalje, usprkos tome što se sporadično pojavljuju već u 3. st.[106] Ta se fizionomijska osobina primjećuje i na nekim muškim portretima na pozlaćenim staklima.[107] Zanimljivo je da je na dvama panonskim primjercima (Staklo II, Dunaújváros) ona izrazitija negoli na bilo kojem komadu iz Rima i Italije. Opisana fizionomija, zajedno s konstantinskom frizurom, trajala je u javnom i privatnom portretu sve do u 5. st.[108] Primijećeno je, štoviše, da na nekim svojim portretima car Teodozije nalikuje Konstanciju II.[109] Pritom je znakovito da carevi na podnožju Teodozijeva stupa u Istanbulu imaju izdužena lica i naglašene čeljusti, slično muškarcima na Staklu II i onome iz Dunaújvárosa (sl. 10 i 12).[110] Naposljetku, tipična frizura

102 Delbrueck 1933: 21-22, 139-144, Taf. 52-54; Peschlow 1983: 63, Abb. 37; Kleiner 1922: 441, Fig. 402.

103 Delbrueck 1933, Taf. 1: 9, 2; Taf. 2: 23, 24; Taf. 3: 26, i d.

104 Faedo 1978: 1046.

105 Delbrueck 1933: 20-21, 148, Abb. 45; Kleiner 1992: 441, Fig. 402; Lançon 2000, Fig. 6.

106 Delbrueck 1933: 14, passim; Peschlow 1983: 62-63; Srejović, u: Antički portret, 100; Velimirović-Žižić, u: Antički portret, 247; Kleiner 1992: 320-321, 438-441, Figs. 398, 402; Cambi 2000: 87.

107 Morey 1959, br. 9, 25, 316.

108 Delbrueck 1933: 28, 34, passim, Peschlow 1983: 62-63; Spätantike, 647-649, br. 229, 652-653, br. 231; Garbsch, Overbeck 1989: 143-144, br. 98; Kleiner 1992: 438-439, Figs. 398-399; Smith 1999, Pls. I: 3, VI:1, XII: 1, 2; Cambi 2000: 87-88.

109 Delbrueck 1933: 29, Taf. 15: 7, 9; 200, Taf. 94-98.

110 Spomenik je datiran u 370.-390. Usp. Delbrueck 1933: 191, Taf. 85-88; Gough 1973: 113, Fig. 95.

5. st. – zaobljena, bujna, kovrčava kosa koja poput klobuka gljive pokriva uši prikazana je na liku dvojice dječaka na spomenutim panonskim staklima. Na Staklu II u pitanju je malo izduženija inačica, dok je u dječaka na staklu iz Dunaújvárosa zastupljen izraziti primjerak »gljivaste« frizure.

Iz svega proizlazi da muškarac prikazan na Staklu II u osnovnim fizionomijskim crtama pokazuje sličnost i s Konstantinom I i s njegovim sinom Konstancijem II, ali se ipak primjećuju razlike koje se odnose na izgled usta i frizure. Usta su, premda i oblikom vjerna kopija Konstantinovih, znatno veća, a uši su pokrivene kosom; takva je frizura nepoznata u carskoj portretistici 4. st. Ipak, zalisci kose ispred uha poznati su na Konstantinovim i nekim drugim portretima tijekom toga stoljeća.[111] Gledajući sprijeda, tu je pojedinost majstor sa slabijim darom zapažanja mogao razumjeti kao kosu koja pokriva uši. Moguća rekonstrukcija takve zabune primjećuje se na staklu iz Dunaújvárosa, na kojemu su uši muškarca prikazane potpuno neprirodno, poput dvaju štapića odvojenih od lica (sl. 12). Na kopiji načinjenoj od takvog predloška uši su se posve lako mogle previdjeti. Pritom je znakovito da su na prije spomenutoj Konstantinovoj ili Konstancijevoj brončanoj glavi iz Rima uši priljubljene uz lice i stoga, gledano sprijeda, teže zamjetljive; ta je glava mogla biti dobar izvorni predložak za panonske portrete na pozlaćenim staklima. Dodajmo k tome da se na portretima pojedinih vladara 5. st. zamjećuju polupokrivene uši, što se može razumjeti kao prvi korak prema sklonosti ka potpunom pokrivanju, svojstvenome portretu u 5. i 6. st.[112] Neovisno o tome, treba naglasiti da je priličan broj muškaraca na pozlaćenim staklima prikazan s kosom koja pokriva uši.[113] Ta bi se pojava mogla protumačiti na dva načina: kao posljedica upravo opisanih prilika, odnosno oponašanja carskog uzora, ili pak posve obratno, kao znak neovisnosti privatnog portreta od carskog u 4. st. Slično zapažanje može se primijeniti i na kovrčavu kosu, prisutnu na oba prije spomenuta panonska stakla; ni nje, naime, nema u carskome portretu 4. st.[114] Na staklu iz Dunaújvárosa ta je pojava protumačena kao perika ili pak prirodno obilježje orijentalnog podrijetla portretirane osobe.[115] Ipak, ni jedno od tih tumačenja nije neophodno; mnogi su ljudi imali

111 Delbrueck 1933, Taf. 1 i d.; 2: 24; 3: 26; 4: 45; 6: 2; 7: 2; 13: 4, 5; 14: 5; 15: 6; 18: 5, 6.

112 Delbrueck 1933: 45, 222-224: Taf. 116-120; Peschlow 1983: 66, Abb. 41; Spätantike, 637-638, br. 223; 647-654, br. 229-231; Smith 1999: 183, Pls I: 4, III, VI:3,4 i d.

113 Morey 1959, br. 31, 35, 52, 66, 71, 72, i d. Ta je portretna osobina svojstvena radionici 7 prema L. Faedo (1978: 1063).

114 Delbrueck 1933: 35.

115 Fülep 1968: 403, 411. Orijentalne fizionomije na freskama iz Pécsi prepoznaje i D. Gáspár, i to na temelju frontalnog prikaza nagore okrenutog pogleda velikih očiju, te jakih obrva, debelih usana i strogog izraza lica. Usp. Gáspár 2002: 73, figs. 198, 210a, b. Uistinu je moguće zamijetiti sličnosti između razmatranih panonskih portreta i rimskodobnih egipatskih mumija, koje se očituju u velikim izražajnim očima, dugačkim nosevima i kovrčavoj kosi (usp. Walker, Bierbrier

djeljka. Međutim, u oba su primjera vlasi počešljane od tjemena prema čelu i obrazima tako da potpuno prekrivaju uši, slijedeći prevladavajuću modu druge polovice 4. stoljeća i kasnijeg razdoblja.[125] Osim na razmatranim portretima, nije mi poznat ni jedan primjer opisane frizure, ne samo na pozlaćenim staklima, nego i u drugim umjetničkim medijima. Prema tome, da bi se dokučila narav i podrijetlo tako uređene kose potrebno je razmotriti barem približne analogije, i to prvo u okviru prizora na pozlaćenim staklima.

Na nekolicini stakala iz Rima i Italije kosa je raspoređena na čelu i obrazima slično, ali su njeni pramenovi valoviti i prirodniji.[126] Najveća je poteškoća, međutim, dokučiti prirodu dvoslojnog izgleda frizure. Mnoge ženske frizure na pozlaćenim staklima iz Rima i Italije sadrže dva sloja jedan poviše drugoga. Donji se sloj sastoji od kose začešljane na čelo i obraze, s po jednim malo stršećim uvojkom sa svake strane vrata, a gornji, ne osobito visok, naliježe na tjeme poput kape. Ne može se uvijek razabrati jesu li uši pokrivene, otkrivene ili napola slobodne, ali na nekim primjercima vidljive su naušnice. Važno je uočiti da bočni pramenovi ponekad nedvojbeno izgledaju kao kosa, drugi put kao nastavak gornjeg sloja što god da on predstavljao, a ima i primjera gdje se na fotografijama i/ili crtežima odnos između donjeg i gornjeg sloja frizure ne razabire jasno.[127] Gornji je sloj u većini primjera ukrašen točkama u kojima treba vidjeti dragulje ili glavice igala za kosu.[128] U tome je elementu Garrucci prepoznao dijademu, dok su ga Morey i Zanchi Roppo protumačili kao kosu. Neočekivano, u jednom jedinom primjeru takve frizure (br. 109) Morey je vidio traku s draguljima (*jewelled fillet*) (sl. 14), dok je drugu, sličnu, (br. 315) (sl. 15) opisao kao kosu ukrašenu draguljima. Upravo je spomenuta dva primjerka Fülep naveo kao analogije za prizor na staklu iz Dunaújvárosa, protumačivši ih kao pokrivalo za glavu.[129] Prema tome, postavlja se pitanje što predstavlja gornji sloj frizure damâ na dvama panonskim staklima: kosu, traku ili pokrivalo za glavu?

Niz dragulja u ženskoj kosi na pozlaćenim staklima iz Rima i Italije (usp. sl. 6 i 14) izrazito je nalik dijademi ili pak stefani koju nosi Julija Domna na poznatom obiteljskom portretu (oko 200.) na kojemu je prikazana sa svojim mužem, carom Septimijem Severom, te dvojicom sinova dječačke dobi.[130] Lako je moguće

125 Lançon 2000: 122. Takav je način češljanja Sveti Jeronim smatrao lascivnim (!). Usp. *Epistola CVII ad matrem et filiam in Gallia commorantes, c. 7; CXXX ad Demetriadem, c.* 18.

126 Garrucci 1858, br. 27: 2; Morey 1959, br. 39, 259.

127 Morey 1959, br. 89, 240, 397, 418 (dijelovi donjeg sloja); br. 39, 59, 259 (dijelovi gornjeg sloja); br. 29 (neraspoznatljivo).

128 Garrucci 1858: 58, T. 29: 1, passim; Morey 1959: 8, br. 29, passim; Zanchi Roppo 1969: 40, br. 30, passim; Faedo 1978: 1034 i d.

129 Fülep 1968: 402.

130 Kleiner 1992: 322, fig. 284.

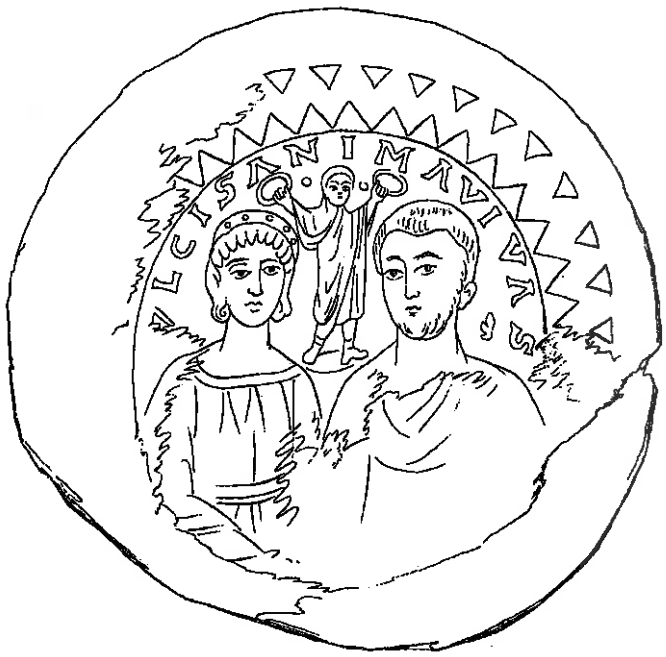

Sl. 14. Staklo Morey br. 109 (prema Garrucci 1881)

Sl. 15. Staklo Morey br. 315 (prema Garrucci 1881)

da je to bio prvi, ako ne i neposredni uzor prizorima sa pozlaćenih stakala, koja se otprilike u to vrijeme upravo počinju izrađivati. Prema tome, spomenuta frizura Julije Domne s jednoličnim valovima kose koji padaju od tjemena do ramena potvrđuje da i na portretima na pozlaćenim staklima dijelovi uz lice najvjerojatnije predstavljaju kosu, a ne njen ukras ili pokrivalo. Tumačenje gornjeg sloja frizure kao dijademe na panonskim staklima nije opravdano stoga što taj ukrašeni dio zaokružuje čitav donji sloj kose, protežući se do ispod ušiju, pa prema tome ni oblikom ne odgovara traci u kosi. On iznad svega nalikuje masivnoj kapi tipa haube. Međutim, upravo iznesena zapažanja o ishodištu dvoslojne "panonske" frizure daju naslutiti da je ona, usprkos sličnosti s visokom kapom, nastala postupnom preobrazbom prije spomenutog uzora, a djelomice moguće i zabunom majstora koji je krivo razumio pojedine elemente predloška. Prema tome, oba njena sloja najvjerojatnije predstavljaju kosu. Prvi stupanj preobrazbe u odnosu na pretpostavljeni uzor (frizura Julije Domne s dijademom) može se zapaziti na pojedinim pozlaćenim staklima na kojima se dragulji gornjeg sloja frizure protežu gotovo do ušiju.[131] Korak dalje predstavlja staklo na kojemu je gornji sloj frizure poprimio oblik kape koja »pokriva« i bočne uvojke, ali tako da se njihov oblik ipak naslućuje (sl. 16). Tu frizuru Morey opisuje kao sastavljenu od dva sloja kose, dok se Zanchi Roppo dvoumi između dijademe i kose ukrašene draguljima (*una treccia o fascia ornata*).[132] Zanimljivo je da je slično prikazana frizura dame na staklu iz Dunaszekcsőa (sl. 5). S obzirom na sva navedena zapažanja, čini se da su majstori ne samo panonskih stakala, nego vjerojatno već i pojedinih talijanskih primjeraka, krivo razumjeli frizuru na predlošku, pa su gornji sloj kose ukrašene iglama ili dijademom prikazali poput pokrivala za glavu. Prije negoli pokušam dodatno argumentirati iznesenu pretpostavku, osvrnula bih se na još jedan slikovit primjer krivo shvaćenog ikonografskog elementa na pozlaćenim staklima. Na prizorima s apostolima Petrom i Pavlom njihove su šake koje vire ispod palija često prikazane kao krugovi. Taj se motiv u literaturi ponekad opisuje kao medaljon ovješen na uzici, ali se zabuna lako otkriva usporedbom s primjercima na kojima su šake izvedene prirodnije, ne samo na pozlaćenim staklima nego i u drugim umjetničkim medijima.[133]

Vratimo se frizuri, i dalje u nastojanju da se razjasni pretpostavljena preobrazba gornjeg sloja kose koji na panonskim staklima izrazito nalikuje pokrivalu za glavu. Taj je element na primjerku iz Dunaújvárosa opisan kao *a broad fillet decorated with pine-branch pattern on which in front, in the middle, a round gem is*

---

131 Morey 1959, br. 39. Tog primjerka nema kod Garruccija, čije crteže koristim kao ilustraciju, a slika kod Moreya toliko je nejasna da bi njeno reproduciranje ovdje bilo beskorisno.

132 Morey 1959: 15, br. 59; Zanci Roppo 1969: 169, br. 196.

133 Morey 1959, br. 53, 66 (ruke); br. 37, 67, 314 (krugovi).

Sl. 16. Staklo Morey br. 59 (prema Garrucci 1881)

sawn, a na staklu iz Prahova kao *hair superimposed by a band*.[134] Mjestimice nejasna predodžba kose na tjemenu i sa strana lica na pojedinim talijanskim staklima na podunavskim se primjercima premetnula u visoki zaobljeni pravokutnik ukrašen motivima koji predstavljaju vez ili/i dragulje, što sve zajedno snažno podsjeća na pokrivalo od tkanine. Znakovito je da ni F. Fülep ni J. Rankov nisu taj uređaj opisali kao kapu, nego kao ukrašenu traku, dakle dijademu, što je vidljivo iz gornjih citata. Prije sam obrazložila zašto je dijadema malo vjerojatna. Ipak, nije jednostavno ustrajati na pretpostavci da je nešto kosa a ne kapa, kad na kosu ne podsjeća, dok kapi nalikuje izrazito. Prije svega treba imati na umu da se tijekom čitavog antičkog razdoblja provlače različiti tipovi visoke damske frizure neprirodnog izgleda, koji su bili ili prave perike ili pak njihove imitacije.[135] Moguće neposredno nadahnuće izgledu dama na panonskim staklima

134 Fülep 1968: 402; Rankov 1983: 86.

135 Spätantike, 413, br. 31; Kleiner 1992, br. 146-149, 290; Cambi 2000, T. 82: 63; 94: 70; 98: 74; 112: 84; 144: 108; 188: 143; Croom 2002: 98, passim. Sveti je Jeronim prekoravao dame radi nošenja perika visokih poput tornjeva. Usp. Cf. *Epistola XXXVIII ad Marcellam, c.* 3; *CXXX ad Demetriadem, c.* 7.

dade se naslutiti u kasnoj varijanti dvoslojne frizure carice Helene, majke Konstantina Velikog. Donji sloj čini kosa začešljana prema čelu i obrazima tako da pokriva uši i završava u obliku uvojaka, odnosno kose posuvraćene na vratu, dok se gornji dio sastoji od velike pletenice koja obavija čitavu glavu. Najzanimljiviji detalj pritom su perle ukomponirane u pletenicu, koje zapravo predstavljaju glavice funkcionalno-ukrasnih igala. Glavice igala inače se na spomenicima u skulpturi prikazuju kao krugovi, upravo kao i dragulji dijademe u varijanti slične Helenine frizure.[136] Niz krugova u gornjem sloju frizure prikazan je i kod dame na Staklu II. Podsjetimo se pritom ponovo na Svetog Jeronima i njegove opetovane prijekore damama koje su kosu pretrpavale draguljima.[137] Na staklu iz Dunaújvárosa (sl. 12) gornji sloj frizure ukrašen je motivom nalik igličastoj grani. To nije uzorak svojstven vezu, a inače se na carskim (upravo kod Helene) i privatnim ženskim frizurama u punoj plastici rabi kao stilizirana predodžba unutrašnje strukture kose, odnosno načina slaganja pramenova u pletenici.[138] Prema tome, sve nas vodi k zaključku da je frizura dama na dvama panonskim staklima neposredan uzor imala u carskome portretu iz tridesetih godina 4. st. Donekle preoblikovana, spomenuta frizura carice Helene trajala je do kraja 4. st., vidno utječući na privatni portret. Jedna kasna varijanta te frizure pokazuje kosu koja uokviruje lice i pritom ne pada u uobičajenim valovima, već je izvedena kratkim usporednim crtama, upravo kao na Staklu II. Čini se da u tom primjeru pred sobom imamo ilustraciju zadnjeg koraka prije potpune stilizacije i preobrazbe Helenine frizure, predočene na panonskim staklima.[139]

Usprkos iznesenoj pretpostavci i obrazloženjima, svaki promatrač koji nije dublje ušao u temu reći će da ženska frizura na panonskim pozlaćenim staklima predstavlja kapu. Budući da u prethodnoj rečenici uistinu iznosim osobno iskustvo, te da pretpostavku o kapi ipak ne treba potpuno odbaciti, još ću se kratko zadržati na ovoj temi. Ukras na gornjem sloju frizure dame na Staklu II jednak je kao i uzorak na njenu ogrtaču, što bi moglo upućivati na tkaninu radije negoli na kosu. Istina je da su se čak i romanizirane Panonke na spomenicima često prikazivale s različitim pokrivalima za glavu. Međutim, ni jedan oblik poznat iz skulpture nije jednak gornjem sloju razmatrane frizure. Usto, noričko-panonske kape datiraju se u prva dva stoljeća, premda treba napomenuti da se u novije

136 Delbrueck 1933: 47-48, 85-86, Taf. 11: 13, 14; Morey 1959: 54, br. 315; Faedo 1978: 1034 i d.; Spätantike, 419, br. 36; Stout 1994: 92, fig. 5.2.7.; Cambi 2000: 416, T. 186. Tvrdnja A. T. Croom (2002: 98) da se takve igle nikad ne prikazuju na portretima u skulpturi nije točna.

137 Usp. *Epistola CVII ad Laetam, c.* 5; *CXXX ad Demetriadem, c.* 7.

138 Delbrueck 1933, Taf. 11: 14; Taf. 11 (Constantia); Brenk 1977: 138, 75 b; Spätantike, 413, br. 31; Garbsch, Overbeck 1989: 37, br. M 40; Cambi 2000: 418, T. 188; Croom 2002: 103-104, br. 48: 22.

139 Delbrueck 1933: 46-52, 235.

vrijeme ta datacija osporava, odnosno nastoji se sniziti.[140] Slične kape, datirane u 2.-4. st., poznate su iz drugih sjevernih provincija, ali se od oblika na panonskim staklima razlikuju tjesnijom priljubljenošću uz glavu i manjim volumenom, a osobito manjom visinom.[141] Iduća oblikovna analogija nalazi se među visokim, ukrašenim pokrivalima za glavu carica i privatnih dama od sredine 5. do sredine 6. st.[142] One se, međutim, pojavljuju prekasno za utjecaj na frizure prikazane na pozlaćenim staklima koja se, prema sadašnjem stanju istraživanja, u 5. st. više nisu proizvodila. Posljednje ali ne i najmanje važno, Rimljanka uobičajeno nije nosila kapu niti se tako davala portretirati.[143] Premda je, naprotiv, kapa bila uobičajeni dio ženske panonske nošnje, pomalo egzotičan, autohton predmet poput onog na glavama dama na panonskim pozlaćenim staklima ne bi bio primjeren u kombinaciji s klasičnom rimskom odjećim – tunikom i kasnaoantičkom pallom. Osim toga, kad bismo prizore na panonskom primjercima protumačili kao kape, morali bismo tako razumjeti i pojedine ženske frizure na staklima iz Rima i Italije, što bi bio neprihvatljiv anakronizam. Premda je nakon tolikih razloga *za* i *protiv* obaju viđenja teško zaključiti ovu raspravu konačnim i uvjerljivim prijedlogom, ipak bih razmatranu frizuru protumačila kao najvjerojatnije načinjenu od dva sloja kose. *Najvjerojatnije* stoga što se ne može potpuno odbaciti ni mogućnost da je ipak u pitanju pokrivalo za glavu, ali samo kao nesporazum u izvedbi. Naime, postoji mogućnost da je umjetnik, upoznat s kapom kao tradicionalnim odjevnim predmetom Panonki, jednostavno krivo razumio predložak na temelju kojega je radio, te je gornji sloj kose prihvaćen dijademom ili ukrasnim iglama preinačio u kapu. Za razliku od problematične frizure majke, kosa djevojčice na Staklu II počešljana je na uobičajeni način koji se susreće od sredine 3. st. do kraja 4. st.[144]

Premda je na obiteljskim prizorima na pozlaćenim staklima zastupljen samo jedan tip ženske odjeće, ona se u literaturi spominje pod razlčitim nazivima: *stola, paenula, laena,* pa čak i *toga senatoria*.[145] Usprkos šarolikosti u nazivima rimske odjeće kao posljedici ne uvijek dovoljno jasnih i određenih podataka u

---

140 Najbliža paralela može se naći kod Garbscha (1985: 561, Abb. 3-7), ali se takvo pokrivalo pojavljuje isključivo zajedno s velom. O kritici Garbschove datacije usp. Pochmarski 1990: 536, bilj. 69.

141 Wild 1968: 199, 211-212.

142 Vidi bilj. 75.

143 Croom 2002: 98, 107.

144 Garrucci 1858, T. 29: 4 i d.; 58: 6 i d; Morey 1959: br. 43, 92-94, 113; Bergmann 1977: 96, T. 29: 3, 4; 99, T. 54: 5; 55: 1, 6; 185-200, T. 59: 1; Dalla terra, 89, 99; Cambi 2000: 87-88, T. 188; Croom 2002: 104-106, br. 48: 21.

145 Babelon b. d., 285-294; Garrucci 1858: X, 34, 42, 57, T. 12: 3; 19: 7; 28: 2; Zanchi Roppo 1969: 33, 55; Pillinger 1984: 28, bilj. 130; Gáspár 2002: 37, 42.

izvorima, čini mi se da ni jedan od nabrojenih naziva nije posve prikladan; ta se odjeća, naime, sastoji od tunike i ogrtača, pri čemu je manje važno hoćemo li ovaj drugi nazivati spomenutim, manje određenim imenom, ili pak konkretnije palom (*palla*), odnosno palijem (*pallium*). Njegov gornji dio, a on je u pravilu jedini i prikazan na staklima, sastoji se od dvije široke, krute trake tkanine prebačene preko ramena tako da dosežu otprilike do lakta, a preklopljene su na grudima. Izraz *ogrtač* možda je najprikladniji s obzirom na preobrazbu klasične rimske odjeće u kasnoantičkom razdoblju, a pogotovo ako ga izvor u 4. st. uistinu tako naziva.[146] Ogrtač kakvog vidimo na pozlaćenim staklima svojstven je kasnoantičkom razdoblju a nastao je preobrazbom klasične pale, odnosno palija, i to smanjivanjem ukupnog obima tkanine i nabora, pri čemu je raskošnu mekoću zamijenila glatka ukočenost. Šutnja izvora 3. i 4. st. o pali navela je pojedine istraživače na pretpostavku da je taj komad odjeće u spomenutom razdoblju izišao iz uporabe. Iz mode vjerojatno da, ali ne i iz uporabe, jer o njemu svjedoče umjetnički spomenici.[147] Prema tome, kasnoantički oblik ženskog ogrtača pojavio se već u 3. st., ali je tek postupno istisnuo palij u smislu izvornog oblika i naziva.[148] Zahvaljujući nekolicini pozlaćenih stakala iz Rima (sl. 17), na kojima su prikazani čitavi likovi bračnog para, u mogućnosti smo s velikom vjerojatnošću rekonstruirati odjeću, pa tako i ženski ogrtač, i na primjercima gdje su prikazana samo poprsja.[149] Dakle, nakon preklapanja na grudima traka tkanine s lijevog ramena omatala se oko desnog boka i bedra, dosežući otprilike do koljena, dok je ona s desnog ramena prolazila ispod nje i padala niz prednjicu gotovo do članaka nogu, slično laciniji toge, ostavljajući vidljivim donji rub dugačke tunike od tanjeg, nabranog tkanja. Kao što je prije spomenuto, ogrtač je u pravilu bio ukrašen, rjeđe krugovima kao na slici 17, a najčešće vitičastim uzorkom.[150]

Rub tunike oko vrata zaklonjen je ogrlicom, ali ne možemo znati jesu li uobičajeni dugački rukavi bili na zapešća uski ili široki.[151] Dame na pozlaćenim staklima veoma su rijetko prikazane bez niske oko vrata. Većina njih ima osobitu

146 B. Lançon (200: 122) navodi da Sveti Jeronima spominje *mantilla* kao onodobni ženski ogrtač. Nije mi, nažalost, pošlo za rukom pronaći taj navod među pismima koje autor u bilješci 26 (str. 172) donosi kao izvore za podatke u čitavom poglavlju. Neobično je i to da autor spomenutu riječ donosi kao jedninu ženskog roda, što ne odgovara izvornom rimskom izrazu *mantel(l)um, i, n.*

147 Babelon b.d., 293; Cambi 2000: 141, T. 183-184; Schönauer 2000: 292, 423.

148 Kasnoantički oblik palija prikazan je na jednom pozlaćenom staklu iz 3. st. Usp. Zanchi Roppo 1969, 22-23, br. 12. Vidi i Croom 2002. 90, Pl. 16.

149 Garrucci 1858: 56, T. 26: 11, 12.

150 Garrucci 1858, Tav. 26: 11, 12; Tav. 30: 3, 4; Tav. 32: 2.

151 Usp. Garrucci 1858, Tav. 26: 11, 12; Morey 1959, br. 93, 441; Wild 1968: 182, 193; Schönauer 2000: 395, 422. Sveti Jeronim spominje samo uske rukave, i to u nedovoljno jasnom kontekstu. Usp. *Epistola XXII ad Eustachium, c.* 13; *CXXX ad Demetriadem, c.* 18.

Sl. 17. Staklo iz Rima (prema Garrucci 1881)

kasnoantičku masivnu ogrlicu tipa ovratnika, sastavljenu od nekoliko nizova različitih perli i pločastih privjesaka.[152] Jednostavne ogrlice poput onih kod majke i kćeri na Staklu II, kao i na primjerku iz Dunaújvárosa, razmjerno su rjeđe. Dok se posljednja razlikuje od prethodnih većom pravilnošću članaka i boljom izvedbom, primjerci na Staklu II jedinstveni su među srodnom građom po tome što jagode ogrlice ne dosežu do korijena vrata.

Izrazita frontalnost likova na Staklu II i onome iz Dunaújvárosa nije uobičajena na portretima u toj građi. Ipak, slična pojava zapaža se na dvama primjercima iz Rima. Zanimljivo je da su na oba ta stakla prikazane dame s frizurom koju ima djevojčica na Staklu II.[153] Frontalnost se inače kao umjetnički izraz pojavila već za Antoninâ, da bi izrazitijom postala u 4. st., a osobito od kostantinskog razdoblja nadalje.[154]

152 Sveti Jeronim nije štedio truda u prekoravanju dama koje su se pretrpavale draguljima. Usp. *Epistola CXXX ad Demetriadem, c.* 5, *c.* 7; *CVII ad Laetam, c.* 5. Ogrlice tipa ovratnika veoma su često prikazivane na kasnoantičkim carskim i privatnim portretima. Usp. Stout 1994: 85, figs 5. 9, 11, 18, 33; Croom 2002: 118, br. 57.

153 Morey 1959, br. 113, 225.

154 Gough 1973: 113, passim; Kleiner 1992: 400-401; Smith 1999: 188; Cambi 2000: 77.

Natpis pokazuje uobičajenu frazeologiju za tu građu, premda među objavljenim primjercima nema ni jednog sročenog potpuno jednako. Međutim, njegova je osobitost u tome što umjesto uobičajenog priloga *feliciter* ima pridjev *felices*, k tome i krivo napisan.[155] Natpisi s izrazima *vivas* i *vivatis* najčešće se susreću u religijski neopredjeljenim natpisima. I u natpisima s kršćanskim prizorima, isključujući one obiteljske, razmjerno su česti, dok su posve rijetki u natpisima s obiteljskim portretima kršćanske naravi.[156] Usprkos mogućnosti drukčijeg tumačenja izraza *in Deo*[157], mislim da ga treba razumjeti u kršćanskom smislu. Dok je u Rimu i Italiji tek 10-11% svih obiteljskih prizora na pozlaćenim staklima kršćansko, u Panoniji su takva 3 primjerka od njih ukupno 4. Prema tome, čini se da je u odnosu na razmatranu građu ta provincija njegovala posebnu sklonost prema prizorima kršćanskih obitelji. Navedeno zapažanje najvjerojatnije se odnosi na podunavske provincije u cjelini, na što upućuje obiteljski portret na staklu iz Prahova.

Raznovrsno stilizirani cvjetovi česti su popratni motiv različitih prizora, uključujući i one obiteljske. Oni su, zajedno s točkama, uobičajeno sredstvo popunjavanja praznih prostora u radionicama 1 i 2 prema L. Faedo.[158] Četverolatični cvjetovi prilično su rijetki, a nije mi poznat ni jedan primjerak romboidnog oblika i izrazite križolike stilizacije.[159] Prema tome, a pogotovo u svjetlu natpisa, cvjetovi uokolo glava supružnika ostavljaju dojam stiliziranih križeva, simboličnih i po svome obliku i po ukupnome broju 3. Ista simbolika najvjerojatnije prožima i cvjetove u okviru natpisa, jer je u kršćanskoj epigrafiji uobičajeno pojedinačne riječi i njihove skupine razdvajati križevima.[160]

Slično kao i kod Stakla I, podjela na kronološki opredijeljene radionice prema L. Faedo nije od značajnije pomoći pri datiranju prizora na Staklu II. Na njemu se, naime, zamjećuju osobine većeg broja radionica, pojedinačno datirane u različite odsječke 4. st. Prethodna pak ikonografska analiza pokazuje da je razmatrani predmet izrađen najranije za vrijeme Konstantina Velikog, ali je još vjerojatniji njegov nastanak u razdoblju 360.-400. U prilog dataciji u 2. polovicu 4. st. podjednako govori i vrijeme ukopa na dosad istraženome dijelu groblja u okviru kojega je staklo pronađeno.

---

155 O uobičajenome pridjevu *feliciter* usp. Thümmel 1994: 261.

156 Morey 1959, br. 447 (kršćanski); br. 42, 292, 312 (neopredjeljen).

157 Gáspár 2002: 37.

158 Faedo 1978: 1037, 1044 Vidi i bilj. 88.

159 Najveća sličnost primjećuje se na primjerku Morey br. 313, ali su latice ondje ovalne i ipak sličnije cvijetu negoli križu.

160 Testini 1958: 359, 390, 439.

Natpis lišen osobnih podataka navodi na pretpostavku da je predmet, odnosno posuda koja ga je sadržavala, nabavljen iz postojeće zalihe, za potrebe određene obiteljske svečanosti. Međutim, različit broj članova obitelji na pozlaćenim staklima, kao i nedostatak dokaza o serijskoj proizvodnji, daje ipak naslutiti da su posude s dvoslojnim pozlaćenim staklima izrađivane kao pojedinačne narudžbe za određene prilike. U pitanju je moglo biti obiteljsko slavlje u užem smislu riječi, ali i svečanost povezana sa službenim položajem oca obitelji. Ovim je dotaknuta tema religijsko-ritualne uloge takvih predmeta, a posredno i imovinsko-statusnog položaja njihovih vlasnika, što je sadržaj idućeg podnaslova.

II.2.d. Ritualno-religijske i imovinsko-statusne okolnosti ukopa u grobu 45

Na panonskim se nekropolama staklene posude zatječu pretežno uz noge pokojnika, a znatno rjeđe uz glavu ili uopće uz gornji dio tijela.[161] Prilike u susjednim pokrajinama su različite, ali je u našem kontekstu zanimljivo da se u rimskim katakombama staklene posude prilažu uz glavu.[162] Pritom je, bez obzira na često visok stupanj oštećenosti, jasno da su u pravilu prilagane čitave posude, a nikad samo njihova dna. Na Štrbincima je odlaganje posuda uz glavu, odnosno uz gornji dio tijela, zatečeno u dva groba udaljena oko 250 m od groblja koje se ovdje razmatra, a koje se posljednjih nekoliko godina sustavno iskopava.[163] U pedesetak dosad ondje istraženih grobova stakleni su prilozi beziznimno zatečeni uz noge pokojnika. Veći broj njih veoma je uništen, ali je usprkos tome razvidno da su bili prilagani čitavi. Ni u jednome grobu, osim razmatranoga, nije zatečeno samo dno. Prema tome, nalaz tri staklena dna od kojih jedno pozlaćeno, priloženih uz glavu pokojnice u grobu 45 predstavlja posvemašnju ritualnu iznimku ne samo na Štrbincima, nego u arheologiji groblja kasnoantičke Panonije u cjelini. Premda smisao odlaganja samih staklenih dna ostaje nedokučen, u ritualnu pozadinu takvog postupka ne treba sumnjati.

Zanimljivo je da sva tri staklena priloga iz groba 45 slijede ritual svojstven dvoslojnim pozlaćenim staklima. Ona se, naime, beziznimno pronalaze kao dna, bez traga pripadajućih posuda, i to neovisno o kontekstu, premda je on ipak najčešće grobni. Mnoge okolnosti izrade i uporabe posuda s dvostrukim pozlaćenim dnom, odnosno samih tih dna, nisu razjašnjene: njihova prvobitna namjena, jesu li ih vlasnici rabili za života ili su ih čuvali isključivo kao buduće grobne priloge, te konačno, kakvim načinom poklanjanja su ti predmeti dolazili u ruke svojih vlasnika.[164] Upravo s obzirom na podatak da većini pozlaćenih

161 Lányi 1972: 109; Burger 1979, 21 i d.

162 De Santis 2000: 238.

163 Raunig 1979-1980: 153-155.

164 Usp. tekst uz bilješke 141-145.

III. VREDNOVANJE NALAZA U NJIHOVU ARHEOLOŠKOME KONTEKSTU

Kao što je već spomenuto, nastojanja Ch. Moreya oko ustanovljavanja radionica izjalovila su se iz više razloga. Najveću i praktički nepremostivu poteškoću pritom vidim u činjenici da prizori na mnogim staklima, pogotovo ako predočuju sličan sadržaj, pokazuju općenite sličnosti, ali i razlike u detaljima. Te razlike, međutim, ne omogućuju logično svrstavanje u radioničke skupine stoga što se najčešće ne pojavljuju dosljedno i prema uočljivom pravilu, već u različitim, naizgled nasumičnim kombinacijama. Premda je rad L. Faedo predstavljao korak naprijed u odnosu na Moreyeva postignuća, ni njeni zaključci ne čine se konačnima. Osim toga, oni se odnose isključivo na radionice grada Rima, jer autorica nije ni uzela u razmatranje proizvodnju u provincijama. Kao središta izrade pozlaćenih stakala, uključujući sve njihove varijante, u literaturi se gotovo isključivo spominju Rim, Italija i Porajnje, odnosno Trier. Do novog nalaza na Štrbincima sva su se tri panonska stakla pripisivala radionicama Rima, odnosno Italije.[182] Jedinu iznimku učinila sam sâma, spomenuvši mogućnost panonskog podrijetla Stakla I, ponajprije radi njegove upadljive ikonografske i izvedbene različitosti u odnosu na poznati korpus te građe.[183] Otkriće Stakla II promijenilo je, međutim, moje razmišlajnje i zaključke. Dva se štrbinačka primjerka razlikuju ikonografski, stilski, te izradom u tehničkom smislu. Čak i slova natpisa, koja su im na prvi pogled najizrazitija zajednička osobina, razlikuju se u pojedinostima: ona na Staklu I zbijenija su, deblja i manja u odnosu na likove, a pojedina se od njih (F, L i O) i oblikom razlikuju od onih na Staklu II. Premda se ne može sa sigurnošću utvrditi jesu li naznačene ukupne razlike između dvaju predmeta posljedica različitog mjesta ili vremena proizvodnje, ili i jednog i drugog, postoje neke naznake za rasvjetljavanje tog pitanja.

Uz dužni oprez prema datiranju na nedovoljno utemeljenim elementima stila i kakvoće a bez pouzdanijih elemenata arheološkog konteksta[184], čini mi se ipak da su razlike između dvaju štrbinačkih stakala tolike da dopuštaju pretpostavku o vremenskoj razlici ili/i drugoj radionici. Znakovito je pritom da su oba predmeta, uvjetno rečeno, jedinstvena u okviru poznate građe: Staklo I nema bliskih

---

182 Raunig Galić 1965: 148; Fülep 1968: 412; Cambi, u: Brenk 1977: 309; Vikić-Belančić 1978: 602; Šaranović-Svetek 1986: 33; Rendić-Miočević, u: Antički portret, 240; Barkóczi 1988: 216; Fadić 1997: 89.

183 Migotti i drugi 1998: 99.

184 Usp. Riggs 2002: 95.

analogija, a Staklo II ima samo jedan, i to iznenađujuće sličan pandan. Međusobna sličnost dvaju panonskih primjeraka (Staklo II, Dunaújváros), uz izdvojenost u odnosu na cjelokupan korpus te građe, daje naslutuiti njihovo domaće radioničko podrijetlo. Ikonografske osobine navele su me na pretpostavku o razlici od 30-50 godina u nastanku dvaju štrbinačkih stakala. Što se pak radioničkog podrijetla tiče, temeljitije proučavanje obaju predmeta dovelo me do uvjerenja da je Staklo I, usprkos razmjernoj unikatnosti, uistinu najvjerojatnije bilo izrađeno u Rimu, odnosno u Italiji. Naprotiv, radioničko podrijetlo Stakla II po svemu sudeći treba tražiti u Panoniji.

Nije jednostavno razumjeti nalaz dvaju za provincijsko okruženje tako iznimnih i rijetkih predmeta u jednom nevelikom južnopanonskome naselju. Osobito je to zamršeno u svjetlu podatka o znatno većoj površini i neusporedivo boljoj istraženosti kasnoantičkog horizonta (i grobova i naselja) sjeverne Panonije, odakle, začudo, potječu tek dva od 5 panonskih dvoslojnih pozlaćenih stakala. Ne može se isključiti ni mogućnost puke slučajnosti, a uobičajena fraza da će buduća istraživanja razriješiti zagonetku u ovome bi primjeru mogla biti tek puka želja, jer je rimsko naselje na Štrbincima najvjerojatnije potpuno uništeno. Istina, u ovome trenutku ne možemo znati koliko je veliko i u kojoj mjeri sačuvano groblje na kojem je zatečeno Staklo II. Kako god bilo, Štrbinci su, s iznimkom pozlaćenih stakala i nekolicine drugih nalaza, dosad pretežno dali prosječnu provincijalnu građu koja ne daje naslutiti veliko ni osobito važno naselje. Bez obzira na to je li u pitanju rimska Certisija, ili naselje nepoznatog imena, ono je zasigurno bilo od drugorazredne važnosti u odnosu na obližnje kolonije Mursu i Cibale. Prihvatimo li pretpostavku o statusnom obilježju muškaraca prikazanih na štrbinačkim pozlaćenim staklima, razmatranu u prethodnome podnaslovu, taj bi podatak mogao baciti nešto svjetla na pitanje naravi rimskog naselja na Štrbincima. U tome kontekstu zanimljiva je spoznaja britanskih istraživača o tome da su statusni ukopi u manjim mjestima Britanije veoma rijetki, što se pripisuje gospodarskoj, trgovačkoj i obrtničkoj, a ne upravnoj naravi tih naselja.[185] Pozlaćena stakla na kojima su vjerojatno prikazani visoki činovnici, kao i nalaz pozlaćene lukovičaste fibule s portretnim medaljonima u grobu 29[186], zasigurno vlasništva osobe visokog društvenog statusa, govori u prilog pretpostavci da je naselje na Štrbincima, usprkos možda nevelikom fizičkom opsegu, imalo narav kasnoantičke *civitas* s potrebnim urbanim komponentama, uključujući i onu upravnu. Međutim, ni ta spoznaja ne razrješava dvojbu o čak dva pozlaćena stakla na jednom razmjerno skromnom provincijalnom nalazištu; zasad to ostaje zagonetkom kasnoantičke arheologije sjeverne Hrvatske.

185 Struck 2000: 95.

186 Migotti, Perinić 2001: 119-120.

POPIS SLIKA

Sl. 1. Karta Panonije Sekunde s naznačenim smještajem Certisije (prema Migotti i drugi 1998) – str. 9.
Sl. 2. Navodno sačuvana staklena zdjela iz Rima, danas izgubljena (prema Pillinger 1984) – str. 18.
Sl. 3. Staklo I (Muzej Đakovštine u Đakovu) – str. 24.
Sl. 4. Crtež Stakla I bez prizora – str. 25.
Sl. 5. Staklo iz Dunaszekcsőa/Lugio (prema Fülep 1968) – str. 28.
Sl. 6. Staklo iz Rima (prema Garrucci 1881) – str. 32.
Sl. 7. Štrbinci, grob 45 – str. 37.
Sl. 8. Grob 45 – crteži priloga (brojevi unutar slike odgovaraju brojevima u katalogu) – str. 40 – 41.
Sl. 9. Grob 45 – fotografije priloga br. 6, 14.1-20, 15, 17, 19 i 20 – str. 42.
Sl. 10. Staklo II (Muzej Đakovštine u Đakovu) – str. 45.
Sl. 11. Crtež Stakla II bez prizora – str. 45.
Sl. 12. Staklo iz Dunaújvárosa/Intercisa (prema Fülep 1968) – str. 47.
Sl. 13. Staklo Morey br. 316 (prema Garrucci 1858) – str. 48.
Sl. 14. Staklo Morey br. 109 (prema Garrucci 1881) – str. 54.
Sl. 15. Staklo Morey br. 315 (prema Garrucci 1881) – str. 54.
Sl. 16. Staklo Morey br. 59 (prema Garrucci 1881) – str. 56.
Sl. 17. Staklo iz Rima (prema Garrucci 1881) – str. 60.

Fotografije: Lidija Japec (sl. 3 i 10), Lj. Perinić (sl. 7) i Branka Migotti (sl. 9). Crteži na slikama 4 i 8: Irena Petrinec; ostali su preuzeti iz literature.

KRATICE

AV	Arheološki vestnik, Ljubljana
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
DAGR	Ch. Daremberg - E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines*, Paris
KJ	Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Köln
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

CITIRANA LITERATURA

1. Antički izvor

Sancti Eusebii Stridonensis presbyteri opera omnia, Patrologia latina, Tomus XXII, J. P. Migne (ed.), Paris 1878-1890.

2. Sekundarna literatura

Antički portret

Antički portret u Jugoslaviji, Katalog izložbe, Beograd 1987.

Babelon b. d.

E. Babelon, *s. v. Pallium, DAGR* 4/1, (bez datuma), 285-294.

Barkóczi 1988

L. Barkóczi, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, Budapest.

Bergmann 1977

M. Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn.

Bisconti 1996

F. Bisconti, L'arte delle catacombe, u: *Dalla terra*, 94-106.

Böhme 1972

A. Böhme, Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch* 29, Frankfurt, Berlin.

Brenk 1977

B. Brenk (ur.), *Spätantike und frühes Christentum, Propiläen Kunstgeschichte, Supplementband I*, Berlin.

Buljević 2001

Z. Buljević, Neobjavljeni starokršćanski stakleni predmeti iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Diadora* 20, 257-270.

Burger 1979

A. Sz. Burger, *Das Spätrömische Gräberfeld von Somogyszil*, Budapest

Burial

Burial, Society and Context in the Roman World (ur. J. Pearce, M. Millet, M. Struck), Oxford 2000.

Cambi 1976

N. Cambi, Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu, *AV* 25 (1974), 139-157.

Cambi 2000
N. Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split.

Carletti 1954
C. Carletti, *s. v.* Vetri dorati, *Enciclopedia Cattolica* 12, Roma, 1336-1339.

Cermanović-Kuzmanović 1976
A. Cermanović-Kuzmanović, Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori, *AV* 25, 175-190.

Chapot b. d.
V. Chapot, *s. v.* Segmentum, *DAGR* 4, (bez datuma), 1172-1175.

Croom 2002
A. T. Croom, *Roman Clothing and Fashion*, Stroud.

Dalla terra
Dalla terra alle genti. La diffusione del cristianesimo nei primi secoli, Katalog izložbe, Milano 1996.

Delbrueck 1933
R. Delbrueck, *Spätantike Kaiserporträts von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreiches*, Berlin - Leipzig.

De Santis 1998
P. De Santis, La teoria dei *"Segni mnemonici"* negli scritti di G. B. De Rossi, *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Citta del Vaticano, Split, 339 - 350.

De Santis 2000
P. De Santis, Glass vessels as grave goods and grave ornaments in the catacombs of Rome, u: *Burial*, 238-243.

Dexheimer 2000
D. Dexheimer, Portrait figures on sepulchral altars of Roman *liberti*: evidence of Romanization or assimilation of attributes characterizing higher social strata?, u: *Burial*, 78-84.

Dixon 1992
S. Dixon, *The Roman Family*, Baltimore, London.

Engemann 1968/69
J. Engemann, Bemerkungen zur Spätrömischen Gläsern mit Goldfoliendekor, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 11-12, Münster, 7-25.

d'Escurac-Doisy 1967
H. d'Escurac-Doisy, Verrerie antique et collections du Musée national des Antiquités d'Algérie, *Bulletin Algérienne* 2 (1966-1967), Alger, 129-157.

Fadić 1997
I. Fadić, Invenzione, produzione e techniche antiche di lavorazione del vetro, in: *Trasparenze imperiali. Vetri romani dalla Croazia,* Katalog izložbe, Milano, Roma, 75-238.

Faedo 1978
L. Faedo, Per una classificazione preliminare dei vetri dorati tardoromani, *Annali della Scuola normale superiore di Pisa,* Classe di Lettere e Filosofia, serie 3, Bd. 8.3, 1025-1070.

Filippini 1996
P. Filippini, Blown gold-sandwich glasses with glass-trail, u: *Annales du 13e Congrès Internationale pour l'Histoire du Verre,* Lochem, 113-128.

Forstner 1982
D. Forstner, *Die Welt der christlichen Symbole,* Innsbruck.

Friedhoff 1989
U. Friedhoff, Beigaben aus Glas in Körpergräbern des späten 3. und 4. Jahrhundert n. Chr. aus Zülpich-Enzen, Rheinland, *KJ,* 22, 49-68.

Fülep 1968
F. Fülep, Early Christian Gold Glasses in the Hungarian National Museum, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 16, Budapest, 401-412.

Garbsch 1985
J. Garbsch, Die norisch-pannonische Tracht, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, Principat, zwölfter Band (3. Teilband), Berlin, New York, 546-577.

Garbsch, Overbeck 1989
J. Garbsch, B. Overbeck, *Spätantike zwischen Heidentum und Christentum,* Katalog izložbe, München.

Garrucci 1858
R. Garrucci, *Vetri ornati di figure in oro trovati nei cimiteri cristiani di Roma,* Roma.

Garrucci 1881
R. Garrucci, *Storia dell'Arte Cristiana,* Vol. III, Prato.

Gáspár 2002
D. Gáspár, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary, BAR Intern. Ser.* 1010.

Gough 1973
M. Gough, *The Origins of Christian Art,* London.

Haevernick 1962
T. E. Haevernick, Zu den Goldgläsern (Fondi d'oro), *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 9, Mainz 1964, 58-61.

Harden 1988
D. B. Harden (ur.), *Glas der Caesaren*, Katalog izložbe, Mailand.
Ivčević 1999
S. Ivčević, Lukovičaste fibule iz Salone u Arheološkome muzeju u Splitu, *VAHD* 92, 2000, 125-187.
Kleiner 1992
D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Haven, London.
Lançon 2000
B. Lançon, *Rome in Late Antiquity* (Prijevod: Antonia Nevill), Edinburgh.
Lányi 1972
V. Lányi, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24, Budapest, 53-212.
Leclercq 1922
H. Leclercq, *s. v.* Fonds de coups, *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie* 5/2, Paris, 1819-1859.
Martin-Kilcher 2000
S. Martin-Kilcher, *Mors immatura* in the Roman world – a mirror of society and tradition, u: *Burial*, 61-62.
Murail, Girard 2000
P. Murail, L. Girard, Biology and burial practices from the end of the first century AD to the beginning of the fifth century AD: the rural *necropolis* Chantambre (Essone, France), u : *Burial*, 105-117.
Mawer 1995
F. Mawer, *Evidence for Christianity in Roman Britain, BAR, Brit. Ser.* 243, Oxford.
Migotti i drugi 1998
B. Migotti, M. Šlaus, Z. Dukat, Lj. Perinić, *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Zagreb.
Migotti, Perinić 2001
B. Migotti, Lj. Perinić, Nekropola na Štrbincima kod Đakova u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije, *Arheološki radovi i rasprave* 13, Zagreb.
Mikl 1962-63
I. Mikl, Dva drobca staklenih posod z zlatom iz Petovije, *AV* 13-14, 491-495.
Morey 1959
Ch. R. Morey, *The Gold-Glass Collection of the Vatican Library, with additional catalogues of the other gold-glass collections*, Citta del Vaticano.
Oldenstein 1977
J. Oldenstein, Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 57 (1976), Meinz am Rhein, 49-284.

Painter 1988
K. S. Painter, Bemaltes Glas und Goldglas, u: Harden 1988, 259-269.

Painter 1989
K. S. Painter, A Fragment of a Glass Dish in the Antiquarium Comunale, Rome, *KJ* 22, 87-98.

Pearce 2000
J. Pearce, Burial, society and context in the provincial Roman world, u: *Burial*, 1-12.

Peschlow 1983
U. Peschlow, Zum Kaiserporträt des 4. bis 6. Jh. n. Chr., u: *Spätantike*, 61-68.

Philpott 1991
R. Philpott, Burial Practices in Roman Britain. A survey of grave treatment and furnishing A. D. 43-410, *BAR, Brit. Ser.*, 219.

Pillinger 1979
R. Pillinger, Römische Goldgläser, *Antike Welt* 10/1, 11-15.

Pillinger 1984
R. Pillinger, *Studien zu römischen Zwischengoldgläsern 1. Geschichte der Technik und das Problem der Authentizität, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Denkschriften* 110, Wien.

Pochmarski 1990
E. Pochmarski, Römische Bildhauerkunst des 3. und. 4. Jh. n. Chr. am norischen Limes, u: H. Vetters, M. Kandler (ur.), *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum* (*Der römischen Limes in Österreich*, Heft 36/1, 2), Wien, 525-538.

Price 1983
J. Price, Glass, in: M. Henig (ur.), *A Handbook of Roman Art. A Survey of the Visual arts of the Roman world*, London.

Rankov 1983
J. Rankov, Kasnoantičko stakleno dno rađeno u tehnici "fondi d'oro", *Zbornik Narodnog muzeja* 11/1, Beograd, 85-89.

Rano kršćanstvo
"Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde". Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj, Katalog izložbe, Zagreb.

Raunig 1979-80
B. Raunig, Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser. 12-13, Zagreb, 151-169.

Raunig Galić 1965
B. Raunig Galić, Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 14/5, Zagreb, 147-148.

Riggs 2002
C. Riggs, Facing the Dead: Recent Research on the Funerary Art of Ptolemaic and Roman Egypt, *American Journal of Archaeology* 106/1, Boston, 85-101.

Sági 1981
K. Sági, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*, Budapest

Schaub, Bakker, Babucke 2001
A. Schaub, L. Bakker, V. Babucke, Die Ausgrabungen "Hinter dem Schwalbeneck 5-9" in Augsburg, u: *Das archäologische Jahr in Bayern 2000*, Stuttgart.

Schmidt 2000
W. Schmidt, Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria, *Saalburg Jahrbuch* 50, Frankfurt, Berlin, 213-441.

Schönauer 2000
S. Schönauer, Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *VAHD* 93, 2001, 223-515.

Selem 1997
P. Selem, *Izidin trag. Egipatski kultni spomenici u rimskom Iliriku*, Split.

Smith 1999
R. R. R. Smith, Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A. D. 300-600, *Journal of Roman Studies* 69, London, 155-189.

Spätantike
Spätantike und frühes Christentum, Katalog izložbe, 1983, Frankfurt am Main.

Srejović 1993
D. Srejović (ur.), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Katalog izložbe, Belgrade.

Stout 1994
A. M. Stout, Jewelry as a Symbol of Status in the Roman Empire, in: Sebesta, Bonfante (ur.), *The World of Roman Costume*, Madison.

Struck 2000
M. Struck, High status burials in Roman Britain (1st-3rd centuries AD) – potential of interpretation, u: *Burial*, 85-96.

Swift 2000
E. Swift, *Regionality in Dress Accessories in the late Roman West, Monographies Instrumentum* 11, Montagnac.

Šaranović-Svetek 1986
V. Šaranović-Svetek, *Antičko staklo u jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad.

Testini 1958
P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma.

Thümmel 1994
H. G. Thümmel, Tertullians Hirtenbecher, die Goldgläser und die Frühgeschichte der christlichen Bestattung, *Boreas* 17, München, 257-265.

Tomović 1997
M. Tomović, O jednoj gornjomezijskoj skulptorskoj predstavi "tetrarhijskog cara" (?) u: *Antidoron completis LXV annis Dragoslavo Srejović ab amicis, collegis, discipulis oblatum* (ur. Miroslav Lazić), Filozofski fakultet, Beograd, Vol.17, 417-426.

Vágó, Bóna 1976
E. Vágó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Die Spätrömische Südostfriedhof*, Budapest

Vikić-Belančić 1978
B. Vikić-Belančić, Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj, *AV* 29, 588-606.

Walker, Bierbrier 1997
S. Walker, M. Bierbrier, *Ancient Faces. Mummy Portraits from Roman Egypt*, London.

Wessel 1949
K. Wessel, Römische Frauenfrisuren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit, *Archäologischer Anzeiger* 61-62 (1946-47), Berlin, 62-76.

Wild 1968
J. P. Wild, Clothing in the North-West Provinces of the Roman Empire, *Bonner Jahrbücher* 168, Köln, 166-240.

Zanchi Roppo 1969
F. Zanchi Roppo, *Vetri paleocristiani a figure d'oro conservati in Italia*, Bologna.

Żelazowski 1999
J. Żelazowski, I vetri a figure d'oro delle collezioni di Goluchów e di Heinrich Menu von Minutoli nel Museo Nazionale di Varsavia, *Rocznik Instytutu Archelogii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk* 50, Warszawa 2000, 45-50.

Nakladnik
Muzej Đakovštine Đakovo

Za nakladnika
Branka Uzelac

Urednik
Ivo Pavlović

Recenzenti
Nenad Cambi
Marin Zaninović

Adresa uredništva
Muzej Đakovštine Đakovo
Ante Starčevića 34, 31400 Đakovo

Oblikovanje i realizacija
Axis-design d.o.o., Zagreb

Naklada
800 primjeraka

ISBN
953-97083-8-9

Tiskanje publikacije omogućili su:
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Grad Đakovo
Županija osječko-baranjska